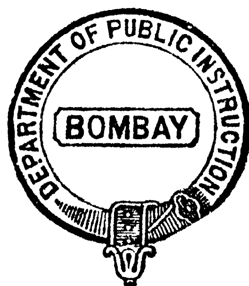
ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્વો.

ભાગ ૧.

કીંમત બે આના.

The Department of Public Instruction, Bombay.

OUTLINES OF GEOGRAPHY.

PART 1.

BY

T. C. HOPE. C. S.

REVISED, CORRECTED, AND ENLARGED

BY

RAO SAHIB M. R. NILKANTH,

GUJARATI TRANSLATOR, EDUCATIONAL DEPARTMENT.

Fourth Edition.—35,000 Copies.

BOMBAY:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1881.

Price Two Annas.

BOMBAY:

PRINTED AT THE "NIRNAYA-SAGAR" PRESS.

મુંબઇ ઈલાકાનું સરકારી કેળવણી ખાતું.

ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્વો.

ભાગ ૧.

રચનાર,

ટી. સી. હોપ. સી. એસ.

તેમાં સુધારો વધારો કરનાર

રાવ સાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ.
ગુજરાતી ત્રાન્સલેતર, એજ્યુકેશનલ દિપાર્તમેંત.

આવૃત્તિ ચોથી—૩૫,૦૦૦ પ્રત.

મુંબઈ.
ગવર્નમેંત સેંત્રલ બુક દિપો.

ઈ૦ સ૦ ૧૮૮૧.

કીમત બે આના.

મુંબઈ:

"નિર્ણય-સાગર" છાપખાનામાં છપાવ્યુંછે.

પ્રસ્તાવના.

આજ પર્યંત સરકારી ગૂજરાતી નિશાળોમાં હોપકૃત ભૂગોળ-વિદ્યા શીખવવામાં આવતી. પાછળથી તાલુકાઓની વ્યવસ્થામાં અને દેશોની રાજકીય સ્થિતિમાં વિકાર થયાથી, નવું વસ્તીપત્રક બનવાથી, નવાં ધોરણો ઠરવાથી, તથા બીજાં કારણોથી એમાં ફેરફાર તથા ઉમેરો કરવાની જરૂર જણાઈ. એ સુધારો વધારો નવા વસ્તીપત્રક પ્રમાણે તથા ડેપ્યુટિ ઈન્સ્પેકટરો વગેરેની મદદથી કેળવણી ખાતાના ઉપરી મહેરબાન ચાતર્ફીલ્દ સાહેબે કર્યોછે. ભૂગોળવિદ્યા શીખવવાની રીત વિષે પહેલી આવૃત્તિમાં જે સૂચના હતી તેમાં પણ નવાં ધોરણો પ્રમાણે હાલના સમયને અનુસરીને વધારો ઘટારો મહેરબાન એજ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેકટર દાકતર બુલર સાહેબના હુકમ મુજબ કરવામાં આવ્યોછે. ભાષાને માટે અને શબ્દોમાં સહજ ફેરફાર કર્યોછે તેની જવાબદારી મારે શિર છે.

મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ,

ગૂજરાતી ત્રાન્સ્લેટર, એજ્યુકેશનલ ડીપાર્ટમેન્ટ.

ચોથી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ વરસના ફેબ્રુઆરી માસમાં આખા ભરતખંડમાં વસ્તીની ગણતરી થઈ હતી, પરંતુ આ આવૃત્તિમાં વસ્તીની સંખ્યા નવા વસ્તીપત્રક પ્રમાણે નથી, કારણ કે તે હજી જાહેર થઈ નથી.

તા૦ ૧૪ મી મે સને ૧૮૮૧.

ગુજરાતી ટ્રાન્સ્લેટર, એ. ડી.

અનુક્રમણિકા.

ભૂગોળવિદ્યા ભણવા વિષે

મહેતાજીને સૂચના.

ભૂગોળવિદ્યા નીચે લખ્યા પ્રમાણે શીખવવી.—

૧. નિશાળમાં જે ઠેકાણે છોકરાં બેસતા હોય, તે જગ્યાના ભોંય તળીઆનો નકશો છોકરાંને પૂછી પૂછીને પાટીઆ ઉપર મહેતાજીએ કહાડવો ને તેમને સમજાવવું કે, આ જગ્યા મોટી છે, તેનો આ નાનો નકશો થયો.

૨. નિશાળની જગ્યા કદી લાંબી હોય તો પાટીઆઉપર તેનો નકશો જાણી જોઈને ચોરસ પાડવો, ને પછી છોકરાંને પૂછવું કે, આ બરાબર છે કે? પછી તેમની પાસે ખરી વાત કહેવડાવવી ને તે નકશો સુધારવો, એટલે તેમનાં મનમાં બધી વાત બરોબર ઠસશે. એજ રીતે નિશાળની જગ્યા ચોરસ હોય તો પહેલાં તેનો નકશો લાંબો કહાડવો, ને બીજી પણ એવી એવી હિકમત કરવી કે, તેથી છોકરાં બરાબર સમજે છે કે નહિ તેની પરીક્ષા થાય, ને વળી જે સમજતાં હોય તે તેમનાં મનમાં બરાબર ચોંટે. ત્યારપછી દિશાઓની સમજણ પાડવી. ને તે દિશાઓ પ્રમાણે નિશાળની આસપાસ થોડાં ઘર ને રસ્તા હોય, તેનો બને તેટલો નકશો કહાડીને બતાવવો. એ રીતે એક ફળીઆનો નકશો પૂરો કરવો. છોકરાંની નજરમાં તે બરાબર ઠસે, ત્યારે તે ભૂશી નાખીને તેવો પાછો નાનો કહાડવો. પછી ગામની બીજી મોટી મોટી થોડી શેરીઓ ચાર દિશા પકડીને કહાડવી. એ રીતે આખા ગામનો નકશો તૈયાર કરવો. તે ગામને કોટ હોય તો તે પણ લીટીઓ દોરીને કહાડી બતાવવો. એ રીતે તે ગામનો નકશો બરાબર તે છોકરાંનાં મનમાં ઠસે એટલે તે ભૂશી નાખીને બીજો નાનો કહાડવો; તેની વચમાં કાંઈ કહાડવું નહિ. પછી આસપાસ લગતાં ગામ હોય તે તથા બીજાં ફરતાં ગામ છોકરાંને પૂછી પૂછીને તેઓ દિશા બતાવે ને તે ખરી હોય તો તે લખવાં. ને જેટલે ગાઉને છેટે હોય, તેના માપ પ્રમાણે છેટે લખી તેમ કરવાનું કારણ કહેવું, એટલે છોકરાંને સમજણ

પડે કે, નકશામાં ગામડાંની વચ્ચે જે અંતર હોયછે તે ગાઉના માપપ્રમાણે છે, આશરે કે અમથું મૂકેલું નથી. એ રીતે આસપાસ ડુંગરા, ટેકરા, તળાવ, નદીઓ કે બીજું એવું હોય તે કહાડવું. જે પરગણામાં નિશાળ હોય, તેનો નકશો પાટીઆઉપર એ રીતે તૈયાર કરી બતાવવો, ને ખેતી હુનર વગેરેની ટૂંકામાં હકીકત કહેવી. પછી તેને નાનો કહાડીને તેની જોડે એક બીજું પરગણું કહાડીને તેની દિશા, સીમા, નદીઓ, ડુંગરો, વગેરે હોય તે શીખવવું; પછી તેમાંનાં મોટાં ગામ લખી બતાવવાં ને પાક વગેરેની સહજ હકીકત કહેવી. એ રીતે લગતાં પરગણાં જોડીને આખા જિલ્લાનો કે એજન્સિનો નકશો પૂરો કરવો. જે પરગણામાં નિશાળ હોય તેની જેટલી ઝીણી હકીકત શીખવીએ તેટલી બીજાં પરગણાંની બતાવવી નહિ. જેમ જેમ નકશો મોટો થતો જાય, તેમ તેમ ઝીણી વાતો પડતી મૂકીને મોટી બાબતો લેવી. બીજા જિલ્લા તથા એજન્સિનાં નામ, સીમા, નીપજ, હુનર, રોજગાર વગેરેની ટૂંકી હકીકત, તાલુકાનાં નામ, મુખ્ય કસ્બા કે થોડાં બહુ મોટાં ગામ, મુખ્ય નદીઓ, પહાડ, વગેરે માત્ર શીખવવાં. ચોપડીમાં પરજિલ્લા વગેરેની ઝીણી બાબતો છે તે મુકી દેવી. વળી સમજાવવું જે, નદીઓને માટે વાંકીચુંકી લીટીઓ દોરેછે, સરોવરને ઠેકાણે કુંડાળું કહાડેછે, ને ગામને માટે ટપકું કહાડેછે. નદીના વહેવાપરથી દેશનો ઊંચાણનો ને નીચાણનો ભાગ બતાવવો. એ રીતે બીજી બાબતો પણ કહી સમજાવવી. હાથે કાળા પાટીઆઉપર ચીતરેલા નકશા ઉપરથી શીખવ્યા પછી વખતે વખતે છાપેલા નકશા દેખાડવા. એમ કરીને સર્વે જિલ્લા ને ઈલાકાનો એકઠો નકશો કહાડીને ગૂજરાત પ્રાંત પૂરો કરવો. પછી આખી ગૂજરાતનું પુનરાવર્ત્તન કરવું. તેમાં આસપાસ અને અંદરના પહાડ, મોટી નદીઓ, સરોવર, સમુદ્ર, અખાત, નદીનાં મૂળ, તથા મુખ, મોટાં શહેર, કસ્બા, દેશી રાજ્યો, નીપજ, રાજરીતિ, લોકના રોજગાર, લક્ષણ, ધર્મ, રીતભાત વગેરે ટૂંકામાં શીખવવાં. એ વખતે મુંબઈ ઈલાકાનો નકશો વાપરવો.

૩. ગૂજરાતની દક્ષિણ અને પૂર્વ સીમાપરથી મુંબઈ ઈલાકાના બીજા પ્રાંતોમાં ઊતરવું. એક દેશ, પ્રાંત, ઈલાકો, કે ખંડનો નકશો શીખવીને બીજાનો આરંભ કરતી વેળા હમેશ

જાણીતાપરથી અજાણ્યાપર જવું. અહિં ગૂજરાતનો નકશો શીખવ્યા પછી મુંબઈ ઈલાકાનો શીખવતી વખતે ગૂજરાતથી શરૂ કરી તેને લગતા પ્રથમ દક્ષિણ અને પૂર્વે આવેલા થાણા અને ખાનદેશ જિલ્લા શીખવવા, ને ત્યારપછી તેઓને લગતા, એમ આખો મુંબઈ ઈલાકો નકશાવડે શીખવવો; પણ ગૂજરાતના જેટલી વિગત બતાવવી નહિ. માત્ર મોટી નદીઓ, પર્વત, મુખ્ય શાહેરો, નીપજ, ઉદ્યોગાદિક મોટી બાબતો સમજાવવી.

૪. એ રીતે મુંબઈ ઈલાકો થઈ રહ્યા પછી હિંદુસ્તાનનો નકશો ચલાવવો. અહિં અને પછી હરેક દેશનો નકશો શીખવતા પહેલાં સરહદ સમજાવવી. પછી મોટા ડુંગર, નદીઓ, ને શહેરો, એટલું બતાવીને છેલે રાજકીય વિભાગ હકીકત વગેરે સંક્ષેપમાં શીખવવું, પણ વિસ્તાર કરવો નહિ. દરિયા, બેટ, વગેરે આવે તે કહેવા ને તેઓની વ્યાખ્યા સમજાવવી. પણ આગળથી વગર કારણે એવી વ્યાખ્યા કહેવી નહિ. ખપપડે તેમ મોઢે કરાવવી.

૫. યાદ રાખવું કે હમેશ જાણીતાપરથી અજાણ્યાપર જવું. જેમકે હિંદુસ્તાનનો નકશો શીખવવાના આરંભમાં સીમા શીખવીએ તેવારે, કચ્છ અને ખંભાતનો અખાત, અરબી સમુદ્ર, પછી હિંદી મહાસાગર ઈત્યાદિ. તેમજ પહાડોમાં અરવલ્લી ને આબુ, વિંધ્યા, સહ્યાદ્રિ કે પશ્ચિમ ઘાટ પછી પૂર્વઘાટ, શિવાલિક ને હિમાલય.

૬. જડસૃષ્ટિ રચનાની, કે ચૈતન્યસૃષ્ટિની, કે રાજ્ય, કે ઈતિહાસ સંબંધીની, સંસાર વહેવાર કે ધંધો રોજગાર સંબંધીની હકીકતથી ભૂગોળવિદ્યાના પાઠને રસિક કરવો, પણ સંભાળ રાખવી કે એ બહુ ન થઈ જાય. એનો બોજો થોડો રાખવો. સહજ યાદ રહે એટલુંજ માત્ર કહેવું. આ આવૃત્તિમાં એ અર્થે કેટલુંક લખાણ છે. વર્ગની કે ધોરણની યોગ્યતાપ્રમાણે ઘટે એટલું એમાંથી શીખવવું. વખતે સાહેકારી પાઠની મારફતે એ જ્ઞાનમાં ઉમેરો કરવો. આમ ભૂગોળવિદ્યા પૂરી થયા પહેલાં વાંચનની ચોપડીઓમાં ખંડો, દેશો વગેરેનાં નામ ને વર્ણન આવેછે તેને માટે આખી પૃથ્વીનું સહજ જ્ઞાન સાહેકારી પાઠવડે આપવાની જરૂર છે, તે પ્રસંગોપાત આપવું.

૭. શિક્ષકોએ અને પરીક્ષકોએ ખૂબ યાદ રાખવું કે આ પુસ્તક બધું નિશાળીઆને મોઢે કરાવવાનું અને પૂછવાનું નથી. ચોપડીનાં પાનાં ગોખાવી આ ગ્રંથ શીખવવો નહિ. એમાંનું બધું ગોખવાનું નથી. તેમાં વિશેષે કરીને નીચલા ધોરણોમાં એમાંનો મોટો ભાગ પડતો મૂકવો. ક્ષેત્રફળની, ગામની, વસ્તીની વગેરે સંખ્યા આપીછે તે અને બીજી ઝીણી બાબતો ઉપલા ધોરણોને માટે છે. માત્ર છટ્ઠા ધોરણમાં પૂર્ણ જ્ઞાન હોવું જોઇએ. નિશાળના ગામથી, પરગણાથી, અને પ્રાંતથી ભૂગોળમાં જેમ દૂર જઇએ તેમ ઓછી બિના કહેવી; પાસે હોય તેવિષે પૂરૂં અને આઘે જઇએ તેમ ઓછું કરતા જવું. મહેતાજીને તથા પરીક્ષકને સુગમ પડે માટે છાપમાં ત્રણ પ્રકારના અક્ષર રાખ્યા છે—બાળબોધ, મોટા ગૂજરાતી અને નાના ગૂજરાતી. બાળબોધ અક્ષરમાં છે તે સઘળું નીચલા ધોરણોવાળા નિશાળીઆને મોઢે કરવાનું છે; મોટા ગૂજરાતી અક્ષરમાં છે તેનો સાર શીખવવો; અને ઝીણા અક્ષરમાં છે તેમાંથી પાઠને સરસ કરવાને જોઇએ એટલું થોડું ગરજ પડે તો લેવું. પાસેની જગ્યાને આ લાગુ પડતું નથી. પાસેનું વધારે શીખવવું. પરીક્ષક પણ આ સૂચના લક્ષમાં રાખવી.

૮. નિશાળીઆ પાસે નકશા ચિત્રાવવાનો આરંભ પ્રથમથી કરાવવો. એથી ભૂગોળનું જ્ઞાન પાકું થશે, અને ભૂલાશે નહિ. છેક નીચલા ધોરણમાં સહજ મહાવરો કરાવવો, અને આગળ જતાં એમાં વધારો કરાવવો.

भूगोळविद्या भाग १ लो.

प्रकरण १ लुं.

(१) पृथ्वीनो आकार, वगेरे.

પૃથ્વી ગોળાકાર છે તેની સાબીતીઓ નીચે પ્રમાણેઃ—

૧. જે લોકો વહાણમાં બેશી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરેછે, તેઓ જે જગ્યાથી નીકળ્યા હોયછે તેજ જગ્યાએ ફરીને આવેછે.

૨. જ્યારે ચંદ્રગ્રહણ થાયછે ત્યારે ચંદ્ર ઉપર પૃથ્વીની છાયા પડેછે, તે ગોળ હોયછે.

૩. જેમ જેમ આપણે ઉત્તર તરફ જઈએ છીએ તેમ તેમ ધ્રુવ તારો વધારે ઊંચો દેખાયછે.

૪. પૂર્વ ભણીના દેશો કરતાં પશ્ચિમ ભણીના દેશોમાં સૂરજ મોડો* ઊગેછે.

૫. જેમ જેમ આપણે કોઈ ડુંગરથી વેગળા જઈએ છીએ તેમ તેમ પહેલાં તેનો નીચલો ભાગ દેખાતો બંધ થાયછે, પછી તેનો વચલો ભાગ અને છેલ્લે તેનું શિખર દેખાતું બંધ થાયછે. એજ પ્રમાણે જ્યારે સપાટ સમુદ્ર ઉપર કોઈ વહાણ બંદરમાંથી હંકારેછે ત્યારે તેના સઢ, કૂવો, વગેરે અનુક્રમે દેખાતાં બંધ થાયછે.

પૃથ્વીની સપાટી ઉપર પાણી અને કોરી જમીન બે છે. જો પૃથ્વીની સપાટીના ચાર સરખા ભાગ કરીએ તો તેમાંના લગ-

* મદ્રાસમાં સૂરજ ઊગેછે તેના કરતાં મુંબઈમાં અરધો કલાક મોડો ઊગેછે.

ભગ ત્રણ ભાગ પાણી છે, અને બાકીની કોરી જમીન છે.

(૨) दिशाँओ.—

જે દિશામાં સૂરજ ઊગેછે તેને પૂર્વ દિશા કહેછે.

જે દિશામાં સૂરજ આથમેછે તેને પશ્ચિમ દિશા કહેછે.

પૂર્વ દિશા ભણી મ્હો કરીને ઊભા રહીએ તો ડાબા હાથ તરફ ઉત્તર દિશા અને જમણા હાથ તરફ દક્ષિણ દિશા છે.

દક્ષિણ અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેનો અગ્નિકોણ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેનો નૈરૃત્ય કોણ, ઉત્તર અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેનો ઈશાન કોણ અને ઉત્તર તથા પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેનો વાયવ્ય કોણ છે.

(૩) भूगोळविद्यामां आवेला शब्दोनी व्याख्या.

ભૂગોળવિદ્યામાં પૃથ્વીની સપાટીના બે સરખા ભાગ કર્યા છે. એમાંના એકનું નામ પૂર્વ ગોળાર્દ્ધ અને બીજાનું નામ પશ્ચિમ ગોળાર્દ્ધ છે. આ બંને ગોળાર્દ્ધમાં પાણીથી વીંટલાયલી ઘણી જમીન છે (વાસ્તવિક જોતાં દરેક મોટો દ્વીપ છે.) પૂર્વ ગોળાર્દ્ધ માંહેલી જમીનને પૂર્વ મહાદ્વીપ અને પશ્ચિમ ગોળાર્દ્ધ માંહેલી જમીનને પશ્ચિમ મહાદ્વીપ કહેછે.

કોરીજમીન—જમીનના જે મોટા ભાગોમાં ઘણા દેશો આવેલા હોય તેઓને खंड કહેછે.

ચારે બાજુએ પાણીથી વીંટલાયલા જમીનના ભાગને बेट के द्वीप કહેછે.

જમીનનો જે ભાગ ત્રણ બાજુએ પાણીથી તથા એક બાજુએ જમીનથી વીંટલાયલો હોય તેને द्वीपकल्प એટલે લગભગ દ્વીપ કહેછે.

---

* પાટીઆપર એ દિશાઓનો નકશો શિક્ષકે કઢાવવો.

જે સાંકડો જમીનનો ભાગ જમીનના બે મોટા ભાગને સાંધેછે તેને સંયોગીભૂમિ કહેછે.

જમીનની જે અણી લાંબી થઈને સમુદ્રમાં ગયેલી હોય તેને ભૂશિર કહેછે.

જમીનનો ભાગ થોડો ઊંચો હોય તેને ડુંગર કહેછે, અને વિશેષ ઊંચા ભાગને પર્વત કહેછે. તળીએથી જોડાયલા ડુંગરા અને પર્વતોને ડુંગરો કે પર્વતોની હાર કહેછે.

ડુંગરો કે પર્વતોની વચ્ચેના નીચા પ્રદેશને ખીણ કહેછે.

લગભગ સપાટ જમીનના વીસ્તરેલા ભાગને મેદાન અથવા પ્રદેશ કહેછે.

પહાડો ઉપર આવેલા પ્રદેશને ઉચ્ચપ્રદેશ કહેછે.

જે ઊંચી જગ્યાએથી જૂદી જૂદી દિશાઓમાં પાણી વહે તેને જળાશય પ્રદેશ કહેછે.

પાણી—પૃથ્વી ઉપરના ખારા પાણીના પાંચ ભાગ કર્યા છે. તેમાંના દરેકને મહાસાગર કહેછે.

જે પાણીના ભાગને સમુદ્ર કહેછે તે મહાસાગર કરતાં નાનો હોયછે.

જમીન ઉપર લાંબા ગયેલા સમુદ્રના ફાંટાને અખાત કહેછે.

પહોળા મ્હોડાના અખાતને ઉપસાગર કહેછે.

પાણીના બે મોટા ભાગને સાંધનારા પાણીના નાના ભાગને સામુદ્રધુનિ કહેછે.

જમીનથી વીંટલાયલા પાણીના ભાગને સરોવર કહેછે.

મીઠા પાણીનો જે પ્રવાહ પર્વતમાંથી કે સરોવરમાંથી નીકળી ઢળતી જગ્યામાં થઈ સમુદ્રને મળેછે તેને નદી કહેછે.

જે જગ્યાએથી નદી નીકળેછે તે જગ્યાને તેનું મૂળ અને જે જગ્યાએ તે સમુદ્રને મળેછે તે જગ્યાને તેનું મુખ કહેછે.

જે સ્થળે નાની નદી મોટી નદીને મળે છે તેને સંગમ કહેછે. સમુદ્રને મળતા પહેલાં *ભરતીનું પાણી માંહે આવે એવું જે નદીનું મુખ પહોળું હોયછે તેને खाडी કહેછે.

(૪) जमीन अने पाणीना मोटा भाग.

જમીન.—પૂર્વ ગોળાર્દ્ધમાં एशिआ, यूरोप, અને आफ्रिका, એ ત્રણ ખંડ છે. એ ત્રણે જોડાયલાછે. એ ત્રણ ખંડોને કોઈવેળા जूनी भूमि કહેછે, કેમકે તેઓ છેક પ્રાચીનકાળથીજ એક બીજાના રહેવાશીઓને થોડા ઘણા માલૂમ હતા.

પશ્ચિમ ગોળાર્દ્ધમાં अमेरिका (उत्तर અને दक्षिण अमेरिका) નામે એકજ ખંડ છે. એને કોઈવેળા नवी भूमि કહેછે, કેમકે ઈ૦ સ૦ ૧૪૯૨ માં કોલંબસ નામે વહાણવટીએ તેનો શોધ કર્યો ત્યાંસુધી ઊપલા ત્રણ ખંડના લોકોને માલૂમ ન હોતો.

ઊપલા ચાર ખંડો શિવાય એક પાંચમો ખંડ છે તેને आस्ट्रेलिआ† કહેછે. એની આસપાસના બેટ તથા પાસિફિક મહાસાગર માંહેલા નાના બેટ એમાં ઉમેર્યાછે. એ સઘળા બેટ સહિત આસ્ટ્રેલિઆને ओशियान्या કહેછે.

એશિઆની પશ્ચિમે यूरोप ખંડ છે.

યૂરોપની દક્ષિણે आफ्रिका ખંડ છે. યૂરોપ અને આફ્રિકાની વચ્ચે ભૂમધ્ય‡ સમુદ્ર છે.

યૂરોપની દક્ષિણે अमेरिका ખંડ છે.

પાણી—પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ઉપર પાંચ મહાસાગર છે.

૧. ઉત્તર § ધ્રુવની આસપાસ उत्तर महासागर છે.

---

* દરિયાનું પાણી વારા ફરતી ચડેછે અને ઊતરેછે તેને भरती ओट કહેછે.

† દક્ષિણ ભૂમિ. ‡ એની આસપાસ દેશો આવેલા છે.

§ સૂરજની આસપાસ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં પૃથ્વી ફરેછે. જે કલ્પિત લીંટીમાં પૃથ્વી ફરેછે તેને પૃથ્વીની ધરી કહેછે. એ ધરીના છેડાને ध्रुव કહેછે. ઉત્તર તરફના ધ્રુવને उत्तर ध्रुव અને દક્ષિણ તરફના ધ્રુવને दक्षिण ध्रुव કહેછે.

૨. દક્ષિણ ધ્રુવની આસપાસ दक्षिण महासागर છે.

૩. એશિઆ અને અમેરિકા વચ્ચે पासिफिक महासागर છે.

૪. અમેરિકાની પૂર્વે અને યૂરોપ તથા આફ્રિકાની પશ્ચિમે आटलान्टिक महासागर છે.

એશિઆની દક્ષિણે हिंदी महासागर છે.

प्रकरण २ जुं.

एशिआखंड.

એ ખંડ બધા ખંડોથી મોટો છે. એના બાર ભાગ કર્યા છે તેઓનાં નામઃ—

१ भरतखंड के हिंद.	७ तुर्कस्तान.
२ सिंहलद्वीप.	८ तार्त्तरी.
३ बलूचिस्तान.	९ एशिआई रुशिआ.
४ अफगानिस्तान.	१० जापान.
५ इरान.	११ चिनाई मूलक.
६ अरबस्तान.	१२ हिंदी चीन.

એમાંના ભરત ખંડમાં આપણે વસીએ છીએ. એને કેટલાક લોક હિંદ કહેછે. એની ત્રણ બાજુએ સમુદ્રો છે તેપરથી હિંદીદ્વીપકલ્પ નામે પણ એ ઓળખાય છે. એમાં ઇંગ્રેજ રાજ કરેછે. ઘણાંક દેશી રાજ્યો છે, પણ તે બધાં ઇંગ્રેજ સરકારને આધીન છે. આખા હિંદી રાજ્યના ઉપરી અધિકારીને ગવર્નર જનરલ કહેછે. એના હાથ નીચે ગવર્નરો, કમિશનરો, વગેરે અધિકારીઓ રાજ્યના જૂદા જૂદા ભાગોનો વહીવટ કરેછે. રાજકાજને અર્થે મુંબઈ, મદ્રાસ, બંગાળા, વગેરે ઇલાકા કે પ્રેસિડન્સિ ઠરાવ્યાછે.

प्रकरण १ जुं.

मुंबई इलाको (મુંબઈ પ્રેસિડંસિ).

૧. सामान्यवर्णन.

હિંદી દ્વીપકલ્પની પશ્ચિમ બાજુએ મુંબઈ ઈલાકાનો સાંકડો મૂલક છે. પંજાબની નૈઋત્ય સીમાથી મ્હૈસૂર સંસ્થાન અને મદ્રાસ ઈલાકાના સીમાડા સૂધી એ ઈલાકાનો વિસ્તાર ૧૦૫૦ મૈલ છે. એ ઈલાકાની વાયવ્ય, ઉત્તર, અને ઈશાન દિશાએ બલૂચિસ્તાન, પંજાબ, અને રજપૂત સંસ્થાનો છે; પૂર્વ અને અગ્નિભણી મધ્ય હિંદુસ્તાનનાં દેશી સંસ્થાનો, મધ્ય પ્રાંતો, વરાડ, અને નિઝામનું રાજ્ય છે; દક્ષિણે મદ્રાસઈલાકા અને મ્હૈસૂર છે; અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે. ભરત ખંડના પશ્ચિમ કાંઠાનો ⅔ ભાગ એ ઈલાકામાં આવેલો છે. કાઠીઆવાડની બે પાસે આવેલા કચ્છી અને ખંભાતી અખાતોને બાદ કરતાં બાકીનો એ કિનારો અખંડિત એકસરખો છે. ચોમાસા સિવાય બાકીના વખતમાં કાંઠાપર આવેલી ઘણીક ખાડીઓ કિનારાપર ફરનારાં વહાણોને બંદરની ગરજ સારેછે, પરંતુ ચોમાસામાં વહાણોનું રક્ષણ કરે એવાં જમીનથી બંધીઆર થયેલાં માત્ર ત્રણ બંદર છે, એક મોટું મુંબઈનું બારૂં, બીજું કરાંચીનું, અને ત્રીજું કારવારનું.

મુખ્ય પર્વતો—सह्याद्रि અથવા पश्चिमघाट ઉત્તર દક્ષિણ પડેલોછે, અને દક્ષિણ દેશ તથા કોંકણને જૂદા પાડેછે. सातपूडा પૂર્વથી પશ્ચિમ દિશાએ છે, તે ઇંદોર અને ખાનદેશ તાબાના મૂલકોની વચ્ચે આવેલોછે, તથા નર્મદા અને તાપીના પ્રદેશને છૂટા પાડેછે.

મુખ્ય નદીઓ– સિંધમાં સિંધુ, ગુજરાતમાં સાબરમતી, મહી, નર્મદા અને તાપી, અને દક્ષિણમાં ગોદાવરી, ભીમા, નિરા, અને કૃષ્ણા. કોંકણની નદીઓ નાની છે. દરિયાથી કેટલેક છેટે તેઓમાં વહાણ જઈ શકેછે તે ઊપરાંત ઝાઝા ઉપયોગની નથી. મુંબઈ ઈલાકાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૮૮,૧૯૫ ચોરસ મૈલ છે. એમાંનો ⅓ ભાગ દેશી રાજાઓનો છે. વસ્તીની કુલ સંખ્યા ૨,૫૬,૨૪,૬૯૬ છે તેમાંથી ૯૨,૭૨,૦૭૩ માણસ દેશી સંસ્થાનોમાં વસેછે. દેશી રાજાઓ મુંબઈ સરકારના હૂકમ નીચે છે,* અને તેને અથવા ગાયકવાડને ખંડણી આપેછે. એ પ્રકારનાં ઘણાંક નાનાં રાજ્યોનો સમુદાય કરી પોલિટિકલ એજન્સિઓ બનાવેલીછે. થોડાંક સંસ્થાનો પાસેના જિલ્લાના કલેક્ટર કે જડજના ઉપરીપણાનીચે રાખેલાં છે. ખાલસા મૂલકનો વહીવટ કરવાને સરકારે તેના જિલ્લા ઠરાવ્યાછે, અને જિલ્લાનાં પરગણાં અથવા તાલુકા કર્યાં છે. આખા ઈલાકાના મુખ્ય અધિકારીને ગવર્નર કહેછે. એને મદદ આપવાને બે કૌંસિલ કે મંત્રીમંડળ છે.

૨. રાજ્યરીતિ.

(૧). પોલિટિકલ એજન્સિઓ ગવર્નર સાહેબના પોલિટિકલ એજંટોના અધિકાર તળે રાખીછે. એ અમલદારોને મદદ કરવાને એમના હાથ નીચે એક, બે કે વધારે આસિસ્ટંટ પોલિટિકલ એજંટો છે. રાજા રાજવાડાઓમાં વાંધો પડે તેના ફેસલા કરવાનું અને તેમને એક એક જોડે લડતા તથા એકએકનો મૂલક લૂટતા અટકાવવાનું કામ એ અધિકારીઓને સોંપ્યુંછે. કેટલીક એજન્સિઓમાં એ અમલદારો તથા મુખ્ય રાજાઓ કિંવા દેશી ગૃહસ્થોનું પંચ ઠરાવવામાં આવેછે. ખૂન, ચોરી, બાળહત્યા, વગેરે મોટા ગુનાનો ઈનસાફ એ પંચ કરેછે. એ પોલિટિકલ એજંટો રાજા રજવાડામાંથી ખંડણી વસૂલ કરેછે, અને ગાયકવાડ

* હાલ વડોદરાનું રાજ્ય ગવર્નર જનરલના હૂકમ નીચે છે.

અથવા બીજા જે સંસ્થાનને ભરવાની હોય તેને ભરેછે. કોઈ રાજા, ઠાકોર, નવાબ વગેરે બાળકુંવર મુકીને મરેછે ત્યારે તેના સંસ્થાનનો હવાલો પોલિટિકલ એજંટ લેછે અને સંસ્થાનનું કામ સંભાળથી ચલાવી મરનાર દેવું મુકી ગયા હોય તો તે અદા કરેછે. વારસો લેનાર બાળકને આ બહુ હિતકારી છે.

(૨) જિલ્લા. હરેક જિલ્લાનો મુખ્ય કારભાર કરનાર કલેકટર કે માજિસ્ટ્રેટ છે. સરકારની તરફથી જમાબંદી વસૂલ કરેછે અને ખરચ થાય તે આપેછે. મુલ્કી, ફોજદારી, તથા લોકોપયોગી હરેક બીજા કામપર તે નિધાં રાખેછે. ઘણું કરીને તેના હાથ નીચે બે ત્રણ આસિસ્ટંટ કલેકટર, એક ડિસ્ટ્રિકટ ડેપ્યુટી કલેકટર, અને એક હજૂર ડેપ્યુટી કલેકટર હોયછે. આસિસ્ટંટ કલેકટરો અને ડિસ્ટ્રિકટ ડેપ્યુટી કલેકટરને તાલુકાની દેખરેખ સોંપેછે અને હજૂર ડેપ્યુટી જિલ્લાના મુખ્ય શહેરમાં રહી તીજોરી વગેરેનું કામકાજ કરેછે. એ સર્વે અધિકારીઓ માજિસ્ટ્રેટનું કામ પણ કરેછે. તે ઊપરાંત પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, ઇંજિનીયર, અને માપણી ખાતાના અમલદારો માજિસ્ટ્રેટોને અને કલેકટરોને સહાય કરેછે. પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ અને તેનાં માણસો ખૂન કરનારા, ચોર, વાટપાડુ, ધાડ પાડનાર વગેરેને ઝાલીને શિક્ષાને સારૂ માજિસ્ટ્રેટને હવાલે કરેછે. રસ્તા બાંધવાનું, તળાવ ખોદવાનું, ધર્મશાળા બાંધવાનું, વગેરે સરકારી ઈમારતોનું કામ ઇંજિનીયર કરેછે. કલેકટર ખાતાના નોકરોની બેપરવાઈ કે ઠગાઈને લીધે રૈયતને સરકારના વાજબી હક કરતાં જાસ્તી ન આપવું પડે માટે માપણી ખાતાના અમલદારો દરેક ખેડૂતને કેટલી વિઘોટી ભરવાની છે તે સૌના દેખતાં ઠરાવી આપેછે.

હરેક તાલુકામાં કલેકટરની વતી મામલતદાર રહેછે. જો

પરગણું મોટું હોય તો મામલતદારના હાથનીચે મહાલકરી કે થાણદારને તેમાંનો ભાગ સોંપેછે. મામલતદારની કચેરીમાં પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની તરફથી ફોજદાર રહેછે.

જિલ્લાને માટે એક દિસ્ત્રિકટ જડજ એટલે મુખ્ય ન્યાયાધીશ હોયછે. ખૂન કરનારા, ધાડ પાડનારા, જૂઠી સાક્ષી પૂરનારા, જૂઠાં ખત બનાવનારા, તથા બીજા ભારે ગુના કરનારાઓને માજિસ્ત્રેટે મોકલ્યા હોય તેઓનો એ જડજ ઇનસાફ કરેછે. ભોંય, તથા બીજી સ્થાવર મીલકત, દેવું, તથા હરકોઈ જંગમ મીલકત સંબંધીની ફર્યાદ પણ તેજ સાંભળેછે. જડજને મદદ કરવાને આસિસ્ટંટ જડજ અને સબાર્ડિનેટ જડજ રાખેલા છે. મોટાં નગરોમાં સ્મૉલકૉઝ કોર્ટ હોયછે, ત્યાંના જડજો નાની રકમના કજીઆ ચૂકવેછે, ને તેના ફેસલાપર અપીલ નથી. તમામ ન્યાય ખાતાનું ઉપરીપણું મુંબઈની હાઈકોર્ટને સોંપ્યું છે. મોટાં ગામ, કસ્બા, ને શાહરોમાં ડેપ્યુટી પોસ્ટમાસ્તર નામે કારકુનો રાખ્યાછે. સરકારના તથા લોકોના કાગળો મોકલવા અને પહોંચાડવા એ તેમનું કામ છે.

હરેક જિલ્લામાં સરકારી નોકરોને તથા ગરીબોને દવા કરવાને દાકતર રાખેલા છે. જરૂર જણાય તો માંદા માણસને હૉસ્પિતલમાં રાખી ઓસડ કરેછે. જિલ્લાના મોટા કસ્બાઓમાં એજ કારણને માટે દવાખાનાં કર્યાં છે. શાહેરોને તથા કસ્બાઓને ચોખ્ખા રાખવાને તથા રાત્રે દીવા કરવા વગેરેને માટે મ્યુનિસિપાલ કમિટીઓ ઠરાવીછે.

३. मुंबई इलाकाना भाग.

મુંબઈ ઈલાકાના પાંચ ભાગ કર્યા છે. ઉત્તરથી શરૂ કરતાં (१) सिंध, (२) कच्छ, (३) गूजरात, (४) महाराष्ट्र, એમાં दक्षिण અને कोंकण બે છે, (५) दक्षिण महाराष्ट्र અને उत्तर कानडा.

એ ઈલાકાની રાજધાની મુંબઈ બેટ છે. ઈ૦ સ૦ ૧૬૬૧ માં પોર્તુગાલના રાજાએ ઇંગ્લાંડના બીજા ચાર્લ્સ રાજાને એ બેટ કન્યાદાન ભેગે આપ્યો હતો. દક્ષિણમાં ગોવા હજી પોર્તુગીઝ લોકને તાબે છે (ગોવાને તાબે આશરે ૨૨૪ ચોરસ મૈલ ભોંય છે). સૂરતની દક્ષિણે દમણ (એમાં ૨૨ ચોરસ મૈલ જમીન છે) અને કાઠિઆવાડની દક્ષિણે દિવ નામે નાનો બેટ.

ગૂજરાતમાંનો ઇંગ્રેજી ખાલસા મૂલકનો ઘણો ખરો ભાગ ગાયકવાડ પાસેથી કરારને પેટે મળેલો છે. મહારાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશો પેશ્વા પાસેથી સને ૧૮૧૮ માં જીતી લીધેલા છે. ઉત્તર કાનડા મદ્રાસ ઈલાકાનો ભાગ હતો, તેને સને ૧૮૬૧ માં મુંબઈ ઈલાકામાં નાખ્યો. ઈ૦ સ૦ ૧૮૪૩ માં સરકારે સિંધ દેશને ત્યાંના અમીરો પાસેથી જીતી લીધો.

એ પાંચ ભાગમાં જિલ્લા, પોલિટિકલ એજન્સિ, અને મુખ્ય શહેરો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(१) सिंध.	मुख्य शहेर.
१ सिंधनो ऊपलो सरहदनो मूलक.	जेकबाबाद.
२ शिकारपुर जिल्लो.	शिकारपुर.
३ हैदराबाद जिल्लो.	हैदराबाद.
४ करांची जिल्लो.	करांची.
५ थरपारकर.	उमरकोट.
६ खैरपुर संस्थान.	खैरपुर.
(२) कच्छदेश.	भूज.
(३) गूजरात.	
१. सूरत जिल्लो.	सूरत.
२. भरुच जिल्लो.	भरुच.
३. खेडा जिल्लो.	खेडा

४. पंचमहाल.	गोधरा અને दाहोद.
५. अमदावाद जिल्लो.	अमदावाद.
६. काठीआवाड एजन्सि.	राजकोट.
७. पालणपुर एजन्सि.	पालणपूर અને डीसा.
८. महीकांठा एजन्सि.	सादरा अने इडर.
९. रेवाकांठा एजन्सि.	नांदोद, बारीआ, અને लुणावाडा.
१०. गायकवाडनो मूलक.	वडोदरा.
११. खंभात संस्थान.	खंभात.
१२. पंचमहाल एजन्सि.	नारुकोट.
१३. सूरत एजन्सि.	बांसदा, धरमपुर, અને सचीन.

(४) महाराष्ट्र (મુંબઈબેટ બાદ કરતાં)

(अ) कोंकण.

१. थाणाजिल्लो.	थाणा.
२. जवार संस्थान.	जवार.
३. कोलाबा जिल्लो.	अलीबाग.
४. जंजीरा संस्थान	जंजीरा.
५. रत्नागिरी जिल्लो.	रत्नागिरी.
६. सावंतवाडी संस्थान.	सावंतवाडी.

(ब). दक्षिणप्रांत.

१. खानदेश जिल्लो.	धुळिया.
२. खानदेश एजन्सि.	
३. नाशक जिल्लो.	नाशक.
४. पेंठ संस्थान.	पेंठ.
५. अहंमदनगर जिल्लो.	अहंमदनगर.
६. पुणाजिल्लो.	पुणा.
७. सतारा जिल्लो.	सतारा.

८. सतारा जागीर.	भोर, फलटन, औंद, जत.
९. सोलापुर जिल्हो.	सोलापुर.
१०. अकलकोट संस्थान.	अकलकोट.

(५) दक्षिण महाराष्ट्रदेश અને उत्तर कानडा.

१. कलादगी जिल्हो.	कलादगी.
२. बेलगाम जिल्हो.	बेलगाम.
३. कोलापुर संस्थान.	कोलापुर.
४. दक्षिण मराठा जागीर.	सांगली, जमखिंडी, मिरज, कुरुंदवाड, मुधोळ અને रामदुर्ग.
५. धारवाड जिल्हो.	धारवाड.
६. सावनूर. संस्थान.	सावनूर.
७. उत्तर कानडा जिल्हो.	कारवाड.

સિંધના સર્વથી ઉપરી અમલદારને કમિશનર કહેછે. ગૂજરાત, મહારાષ્ટ્ર, દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર તથા ઉત્તર કાનડાના ૧૮ જિલ્લાના ત્રણ ભાગ કર્યાછે. એકનું નામ ઉત્તર ભાગ, બીજાનું નામ મધ્ય ભાગ, અને ત્રીજાનું નામ દક્ષિણ ભાગ છે. તેમાંના દરેક ભાગના ઉપરીને કમિશનર કહેછે. ઉત્તર ભાગમાં અમદાવાદ, ખેડા, પંચમહાલ, ભરૂચ, સૂરત, થાણા અને કોલાબા છે; મધ્ય ભાગમાં નાશક, ખાનદેશ, અહંમદનગર, પુણા, સોલાપુર, અને સતારા, તથા દક્ષિણ ભાગમાં બેલગામ, ધારવાડ, કલાદગી, કાનડા, અને રત્નાગિરિ છે. ઉત્તર ભાગના કમિશનરના તાબામાં પાલણપુર, મહીકાંઠા, રેવાકાંઠા, પંચમહાલ, ખેડા, સૂરત, થાણા, અને કોલાબાની પોલિટિકલ એજન્સિઓ છે; ખાનદેશ, સતારા, અને સોલાપુરની પોલિટિકલ એજન્સિઓ મધ્ય ભાગના કમિશનરના તાબાહેઠળ, તથા ધારવાડ અને સા-

વંતવાડીની પોલિટિકલ એજન્સિઓ દક્ષિણ વિભાગના કમિશનરના તાબા હેઠળ છે.

૪. मुंबई शाहेर अने बेट.

મુંબઈ બેટ એકલાને જૂદો જિલ્લો ઠરાવ્યો છે અને તેથી તેને ઊપલા જિલ્લાઓમાં ગણ્યો નથી. એ બેટ સપાટ મેદાન છે ને એની આસપાસ નીચા ડુંગરા છે. એ સપાટ મેદાન ૧૧ મૈલ લાંબું અને ૩ મૈલ પહોળું છે. એ બેટની પૂર્વે તથા એની અને કોંકણના કિનારાની વચ્ચે એનું બંદર છે. તેનો વિસ્તાર ૫ થી ૭ મૈલ સૂધી છે. આસપાસ આવેલી જમીન પવનના જોસ્સાને તથા પાણીના ઉછાળાને ખાળી એ બંદરનું રક્ષણ કરેછે. દુનિઆમાં સૌથી મોટાંમાં મોટાં બંદરોમાંનું એક બંદર એ છે. એમાં વહાણો અને આગબોટો હમેશાં જથાબંધ રહેછે, ને દુનિઆના સઘળા ભાગો તરફ આવજા કરેછે. એ બંદરમાં કેટલાક બેટ છે તેમાંનો ઘારીપુરી નામે ઘણો પ્રખ્યાત છે, કેમકે તેમાં ડુંગરમાં કોરીને દહેરાં કર્યાં છે.

બેટની જે બાજુએ બંદર છે તેજ બાજુએ પહેલાં કોટ હતો. એ ભાગમાં વેપારીઓની અને શાહુકારોની દુકાનો તથા સરકારી વસૂલાત, ન્યાય, પોસ્ટ, તાર અને બીજાં ખાતાંઓ છે, ને તેઓને માટે રોનકદાર મોટાં મકાનો છે. કોટની પાસે અમદાવાદની રેલવે તથા કલકત્તા અને મદ્રાસની રેલવે મળેછે. કોટ પાડી નાખેલો છે તોપણ હજી નામ રહ્યું છે.

કોટ અને બહારકોટ મળી મુંબઈ શાહેરની વસ્તી ૬,૪૪,૪૦૫ માણસની છે. લંડન બાદ કરતાં ઇંગ્રેજી રાજ્યમાં તે મોટામાં મોટું શાહેર છે. મુખ્યત્વે કરીને એમાં મરાઠી અને ગૂજરાતી ભાષાઓ બોલાયછે; પરંતુ વેપારને અર્થે દુનિઆના જૂદા જૂદા ભાગોમાંથી આવેલા લોકો ઇંગ્રેજી, હિંદુસ્તાની, વગેરે ભાષાઓ

બોલેછે. દરિયાના પાણીને આવતાં અટકાવ્યાથી અસલ કરતાં બેટની જમીનમાં ઘણો વધારો થયેલોછે, અને ખાડીઓપર રસ્તા તથા રેલવે બાંધીને સાષ્ટી (થાણાજિલ્લામાં) બેટ સાથે ઉત્તર ભાગને હાલમાં જોડી દીધેલો છે. સાષ્ટીમાં મુંબઈથી ૧૬ મૈલે, સરકારે વિહાર નામે મોટું તળાવ બાંધ્યું છે તેમાંથી લોઢાના નળો વડે મુંબઈમાં મીઠું પાણી આણેછે.

એમાં વિદ્યાલયો બહુ છે. રંગારા, ચમાર, કંસારા, તથા બીજા સેંકડો કારીગરો પોતાના હુનર એ બેટમાં કરેછે, પરંતુ સૌકરતાં વધારે મોટો ધંધો સૂતર કાંતવાનો અને કાપડ વણવાનો છે. એ બેટમાં વરાળયંત્રથી ચાલતા કાંતવાના અને વણવાના સંચા હાલમાં ઘણા છે, ને તે વડે હજારો માણસોને રોજી મળેછે. વળી નાળિએરીઓથી તથા દારૂ ગાળવાના ધંધાથી ઘણા લોક કમાયછે. ખેતીના પાકમાં ડાંગર મુખ્ય છે. ભીંડી થાયછે, અને ડુંગળી (કાંદા), દૂધી, કોળું, કાકડી વગેરે શાકભાજી પણ મસ થાયછે. મુંબઈમાં મ્યુનિસિપાલ ખાતું છે તેમાં કેટલાક કમિશનરોને લોક ઠરાવેછે. જમીનપરના અને સ્ટાંપના કર વસૂલ કરવા માટે ઇંગ્રેજ સરકારે એક કલેકટર રાખેલો છે, અને વહાણથી જે માલ આવેછે તેઉપર દાણ ઠરાવ્યું છે તે વસૂલ કરવા માટે કસ્તમ કમિશનર નીમેલોછે. મુંબઈમાં હાઈકોર્ટ છે. મુંબઈ શહેરના રહેવાસીઓના કજીઆ ચૂકવવા, તથા જિલ્લાના જડજો અને માજિસ્ત્રેટોનાં કામ ઉપર દેખરેખ રાખવી, તેમની ભૂલ સુધારવી, અને તેઓના ઈનસાફ ઉપર અપીલ સાંભળવી એ તેનું કામ છે.

५. अरबस्तानमां मुंबई तावानां संस्थान.

મુંબઈમાં જે વહાણો અને આગબોટો આવે તેના રક્ષણ અર્થે અરબસ્તાનની નૈરૃત્ય દિશાએ એડનમાં એક

સંસ્થાન સરકારે કર્યુંછે. એ સંસ્થાન આસરે ૩૫ ચોરસ મૈલ છે, અને તેમાં ૨૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે, તેમાંના ઘણા ખલાશીઓ અને સિપાઈઓ છે. એની આસપાસના દેશમાં આરબોની જંગલી જાતો વસેછે. એ દેશ ઘણો ગરમ છે, અને તેમાં ઘણો વરસાદ પડતો નથી. વળી પેરિમ બેટ ઇંગ્રેજના તાબામાં છે. એડનથી થોડા મૈલને છેટે રાતા સમુદ્રમાં જવાના બારા આગળ એ બેટ છે.

प्रकरण ४ थुं.

सिंध.

ખેરપુર સંસ્થાન બાદ કરતાં સિંધ દેશનું ક્ષેત્રફળ ૪૭,૧૭૫ ચોરસ મૈલ અને ૨૧,૯૨,૪૧૫ માણસની વસ્તી છે. એ વસ્તી માંના ¾ મુસલમાન છે. એ દેશમાં મુખ્યત્વે સિંધી અને બલૂચી ભાષા બોલાયછે. એ દેશની દક્ષિણે કચ્છી રણ અને આરબી સમુદ્ર, પશ્ચિમે હાલા અને સુલેમાન પર્વત, ઉત્તરે બલૂચિસ્તાન અને પંજાબ અને પૂર્વે જસલમેરનું રણ અને રજપૂત સંસ્થાનો છે. એ દેશનો મધ્ય ભાગ સપાટ મેદાન છે; સિંધુના કાંઠાનો પ્રદેશ ઘણો રસાળ અને સારો ખેડાયલો છે. સિંધના હરકોઈ ભાગમાં વરસાદ થોડોજ વરસેછે, પરંતુ માર્ચથી સપ્ટેંબરમાસ સૂધીમાં સિંધુનદીમાં રેલ આવેછે તેથી તેની આસપાસના મૂલકમાં પાણી ફરી વળેછે. ખેતરોમાં પાણી પૂરૂં પાડવા માટે ઘણી નહેરો ખોદેલીછે. એ દેશના પશ્ચિમ ભાગમાં ડૂંગરા છે તેમાં ભરવાડોનાં ઘેટાંને સારૂ ચારો ઊગેછે, અને પૂર્વ ભાગમાં મોટું રણ છે તેમાં રેતીનાં મેદાન અને ટેકરા છે. દેશનો દક્ષિણ ભાગ ખારવાળો છે અને ત્યાંની હવા રોગી છે.

સિંધ દેશમાં ખેતી અને ચારો સારો થાયછે. વળી તેમાં

માટીનાં વાસણ, ચામડાંની વસ્તુઓ, અને શેતરંજીઓ બનેછે, ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, જુવાર, બાજરી, ઘઊં, મગ, જવ, રૂ તથા તેલિયાં બીયાં મુખ્ય છે.

હૈદરાબાદને રસ્તે કરાંચીથી કોટ્રીસૂધી રેલવે છે, અને સિંધુ નદીમાં મુલતાનસૂધી આગબોટ ચાલેછે.

એ દેશ કમિશનરના તાબા હેઠળ છે; તેના પાંચ ભાગ કરેલાછે તેમાં शिकारपुर, हैदराबाद, અને करांची એ ત્રણ મધ્ય ભાગે રસાળ જિલ્લા છે. બાકીના બે ભાગ પોલિટિકલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના તાબા હેઠળ છે. વળી ખૈરપુર એ દેશી સંસ્થાન છે.

ઉત્તરથી શરૂ કરતાં એ પાંચ ભાગ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(૧) सिंधनो उपलो सरहदनो मूलक—એ પોલિટિકલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના હાથ નીચે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૯૧૩ ચોરસ મૈલ તથા ૮૯,૯૮૫ માણસની વસ્તી છે. એના ત્રણ તાલુકા કર્યાછે. એ મુલકની પશ્ચિમે તથા વાયવ્ય કોણમાં ખિલાતના ખાનનો મુલક, ઉત્તરે પંજાબ, પૂર્વે સિંધુનદી અને દક્ષિણે શિકારપુર જિલ્લોછે. એમાં ઘણું કરીને જમીન સપાટ છે, અને ઉત્તરની ભોંય વેરાન છે; પરંતુ જ્યારે પાણી પાયછે ત્યારે બીજા ભાગોમાં ખેતી થાયછે. મુખ્ય નિકાસ જુવાર, બાજરી, અને ઘઉં છે; તલ, દીવેલી, વગેરે તેલિયાં બીયાં પણ થોડાંક થાયછે; નહેરો વડે જે જમીનને પાણી પાયછે તેમાં જુવાર અને બાજરી પાકેછે, અને જેપર પૂર આવે તે સુકાયાપછે, તેમાં ઘઉં પાકેછે. જેકબાબાદ માત્ર મોટું શહેરછે તેમાં ૫,૨૦૫ માણસ વસેછે.

(૨) शिकारपुर—એ જિલ્લાની ઉત્તરે સિંધનો ઊપલો સરહદનો મુલક અને ભાવલપૂર સંસ્થાન, પશ્ચિમે કોહિસ્તાનના પશ્ચિમ ડૂંગરા, દક્ષિણે કરાંચી જિલ્લો, અને પૂર્વે ભાવલપુર અને જસલમેર સંસ્થાનો છે. એમાં ૧૭ તાલુકા છે તેમનું ક્ષેત્રફળ ૮,૮૦૯ ચોરસ મૈલ અને ૭,૭૬,૨૨૭ માણસની વસ્તી છે. એ સપાટ છે અને એમાં પૂર આવેછે. ખરિફપાકમાં ડાંગર અને જુવાર અને રવિપાકમાં ઘઉં અને ચણા છે. હુનર ઘણો ચાલતો નથી. ખાદી, હાથીદાંતનાં રમકડાં, અને માટીનાં વાસણ માત્ર થાયછે. વેપારને માટે બે શહેર પ્રખ્યાતછે, शिकारपुर એને પહેલાં ખોરાસાનની ભાગોળ કહેતા, એને शक्कर સિંધુનદીને કાંઠે બુલન ઘાટના વેપારનું સ્થળ છે. લાર્ખાના અને સેહરી એ પણ મોટા કસ્બા છે.

(૩) हैदराबाद—એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૯,૬૩૫ ચોરસ મૈલ અને ૭,૨૧,૯૪૭ માણસની વસ્તીછે. એની ઉત્તરે મીરઅલીમુરાદનું સંસ્થાન, પૂર્વેથર પારકર સંસ્થાન,

દક્ષિણે કચ્છનું રણ અને કરાંચી જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સિંધુ નદી છે. એ સપાટછે, અને તેમાં ઘણી નહેરો છે. એમાં એક મોટું જંગલ છે અને ખારી ઉજડ ભૂમિ છે. કારીગિરીને માટે સિંધમાં પ્રખ્યાત સ્થળ હૈદરાવાદ જિલ્લોછે. એની શેતરંજી, રેશમી અને સૂતરાઉ કાપડ, માટીનાં વાસણ અને ચામડાંની વસ્તુઓ વખણાયછે.

ખેતીની પેદાશમાં (ખરિફ પાકમાં) ડાંગર, જુવાર અને રૂ, તથા (રવિપાકમાં) ઘઉં અને તમાકુ મુખ્ય છે.

એના ૧૩ તાલુકા છે, પરંતુ માત્ર હૈદરાવાદ મોટું શહેર છે તેમાં ૪૧,૧૫૨ માણસની વસ્તી છે.

(૪) कराची—એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ૧૪,૦૮૯ચોરસમૈલ તથા૪,૨૩,૪૯૫માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧૩ તાલુકા છે. એની પશ્ચિમે ખિલાતના ખાનનો મૂલક, ઉત્તરે શિકારપુર જિલ્લો, પૂર્વે સિંધુ નદી અને કચ્છનું રણ, અને દક્ષિણે આરબી સમુદ્ર છે. એ જિલ્લાના ત્રણ ભાગ છે; એક પૂર્વમાં સિંધુના કાંઠાનો ખરબચડો અને વેરાન પ્રદેશ; એમાં થોડો વરસાદ આવેછે; બીજો મધ્યમાં સિંધુના કાંઠાનો રસાળ પ્રદેશ; અને ત્રીજો દક્ષિણે સિંધુ નદીથી નવો થયેલો બેટ; ત્યાંની હવા ભેજવાળી અને રોગી છે. એમાં સૂતરાઉ કાપડ, માટીનાં વાસણ અને કામળા બનેછે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, જુવાર અને બાજરી (ખરિફપાકમાં), તથા (રવિપાકમાં) ઘઉં, દીવેલી, અને જવ મુખ્ય છે. ડાંગર, જુવાર, અને બાજરી કરાંચીથી મુંબઈ ઇલાકાના બીજા ભાગો ખાતે ચઢેછે; અને ઘઉં તથા અનેક જાતનાં તેલ કાઢવાનાં બીઆં ઇંગ્લાંડ મોકલવામાં આવેછે. જવ એ જિલ્લામાં ખપી જાયછે. વળી થોડું રૂ અને ગળી થાયછે.

કરાંચી શહેરમાં ઘણી વસ્તી છે. મુંબઈ ઇલાકાનાં મોટાંમાં મોટાં શહેરોમાં પાંચમું શહેર કરાંચી છે. એ મોટું બંદર છે, ને તેમાં મોટાં વહાણો સહીસલામત રહી શકેછે. એમાં એક સરકારી હાઈસ્કૂલ છે. કરાંચી સિવાય કોટ્રી અને તટ્ટ એ બે મુખ્ય સ્થળ છે.

(૫) थर पारकर—એ પો૦સુ૦ના હાથનીચે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૨,૭૨૯ ચોરસ મૈલ અને ૧,૮૦,૭૬૧માણસની વસ્તી છે. એમાં ૭ તાલુકાછે. એ મૂલકની દક્ષિણે કચ્છનું રણ, પશ્ચિમે હૈદરાવાદ જિલ્લો, ઉત્તરે ખૈરપુર સંસ્થાન, અને પૂર્વે રજપૂતાનાનું દેશી રાજ્ય છે. એ મૂલકના ત્રણ ભાગ કર્યાછે. પશ્ચિમે પૂર્વ નળનું રેતીનું મેદાન છે તેમાં કેટલીક નહેરો છે; મધ્યમાં થર એટલે રણ મોટો વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ છે, તેમાં રેતીના ટેકરા છે; અને અગ્નિકોણમાં પારકર એ કચ્છના રણમાં બેટ જેવો છે. એ મૂલકમાં વરસાદ થોડોજ આવેછે, અને થર રણ તથા પારકરમાં પાણીની બહુ તંગી છે. એમાં ધાબળી, શેતરંજી, અને ચામડાંની જણસો બનેછે. લોકનો મુખ્ય ખોરાક ચોખા અને બાજરી છે. વળી ઘઉં, જુવાર, રૂ અને જવ થાયછે. મોટામાં મોટું શહેર ઉમરકોટ છે.

(૬) खैरपुरसंस्थान—એ સિંધની ઇશાન કોણમાં છે અને મીરઅલિ મુરાદના તાબામાં છે.

प्रकरण ५ मुं.

कच्छ*.

આ મૂલક કાઠીઆવાડની વાયવ્ય કોણમાં છે. એને ઉત્તરે, પૂર્વે અને અગ્નિકોણમાં રણ, દક્ષિણે અને નૈરૂત્ય કોણમાં કચ્છી અખાત અને અરબીસમુદ્ર, અને વાયવ્ય કોણમાં સિંધુ નદીની પૂર્વશાખા કોરી છે. રણની પેલીમર ઉત્તરમાં થર કે નાનું રણ છે તથા વાયવ્ય કોણમાં સિંધ દેશ છે. એ રણ મોટું રેતીનું મેદાન છે તે ચોમાસામાં પાણીથી ભરપૂર હોયછે, ત્યારે કચ્છ જાણે બેટ હોય તેમ દેખાયછે. કચ્છની વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૧૭૦ મૈલ તથા વધારેમાં વધારે પહોળાઈ ૫૦ મૈલ છે. પરંતુ એક સ્થળે તે માત્ર ૧૫ મૈલ પહોળો છે. રણ બાદ કરતાં એનું ક્ષેત્રફળ ૬,૫૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૮૭૮ ગામ તથા ૫,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. દક્ષિણ કાંઠો તદન સપાટ છે અને ભૂમિ રસાળ છે. બાકીની સર્વ દિશામાં ડૂંગરા અને પત્થરાવાળી જમીન છે. મુખ્ય ડૂંગરાની હાર ત્રણ છે. તેઓ પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં જાયછે. ઉત્તર ધાર નામે હાર ઉત્તરમાં છે; કાળો, રાયમલરો, ખડીર, લક્ષી, ધોળો. ભીલવો, અને મોણવો એ સર્વે ડૂંગરા એમાં છે. તેઓ પચ્છમ, ખડીર, અને પ્રાંથલ બેટોમાં થઈ ચોરાડ કે ચોરવાડ સૂધી જાયછે. બીજી હાર મધ્યધાર છે, તેમાં ઝારો, કરોકાસમ, ધીણોધર, હલાય વગેરે ડૂંગરા છે. તેઓ વાસ્તવિક કચ્છની ઉત્તર દિશાએ રણની સીમા છે. ચાંવા નામે ત્રીજી હાર ભૂજની

---

* કચ્છ દેશની ભૂગોળવિધાની ઝીણી હકીકત એ દેશની નિશાળોને સારૂ લખીછે. ગુજરાત અને કાઠીઆવાડની નિશાળોમાં ઝીણી બાબતો મૂકી દેવી. માત્ર સીમા, નગરોનું સહજ જ્ઞાન, મુખ્ય ડુંગરો તથા થોડી હકીકત શીખવવી.

દક્ષિણ પૂર્વપશ્ચિમ જાયછે, તેમાં ચિત્રાણો, શેહાની, નનામો, ખાડવા, ચાત્રોડ વગેરે ડુંગરા છે. પહેલી હાર થોડી ઘણી તૂટક છે. એમાંના કાળો નામે ડુંગરનું શિખર કચ્છમાં સર્વથી ઊંચું છે. મધ્યધાર માંહેલા પહાડોમાં ધીણોધર સર્વથી ઊંચોછે. તેનું શિખર ૧,૨૬૮ ફુટ ઊંચું છે. ચાડવાહાર માંહેલા પહાડોમાં નનામો સૌથી ઊંચો છે. તેનું શિખર ૧,૪૨૪ ફૂટ ઊંચું છે.

નદીઓ—એમાં એકે નદી નથી. પરંતુ કેટલાક પાણીના વહેળા છે તેઓ ચોમાસામાં પાણીથી ભરપૂર રહેછે. ઊનાળામાં માત્ર છેટેછેટે ખાબોચીઆમાં પાણી ભરાઈ રહેછે, પરંતુ એમાંના ત્રણ વહેળા જાણવા લાયક છે. નાગમથી નામે વહેળો ખેડાપાસે ચાડવા પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ નવી નાળ આગળ કચ્છી અખાતમાં ભળે છે. દેશલપુર આગળ એજ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ રૂકમાવતી નામે વહેળો માંડવીની નાળમાં ભળેછે, અને ખારી નામે વહેળો એજ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ ઉત્તરે સુમરાસરની પાસે રણમાં ભળે છે. એ વહેળાઓમાં આખું વરસ પાણી રહેછે.

એ દેશનાં સોળ પરગણાં કરેલાંછે તે નીચે પ્રમાણેઃ—पावर, मीआणी, बन्नी, पच्छम, खडीर, प्रांथळ, वागड, अंजार चोवीसी, भुवड चोवीसी, हाला चोवीसी, कांठी, मोडासा, अबडासा, कंढ, गरडो, અને माक.

મુખ્યશહેર—भूज એ સંવત ૧૬૦૫ માં રાવ શ્રી ખેંગારજીએ વસાવ્યું હતું. એમાં ૨૩,૭૪૨ માણસની વસ્તી છે. એ માંહેલી જોવા લાયક ઈમારતોમાં યૂરોપના મકાનોને ધાટે મરહૂમરાવ શ્રી પ્રાગમલજીએ નવો મહેલ બંધાવ્યો છે. તે મજબૂતાઈ અને સૌંદર્યમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. બીજું શહેર માંડવી બંદર છે. એ મોટા વેપારનું સ્થળ છે. તેમાં ૩૫,૯૮૮ માણસની વસ્તી છે.

વહાણોની સગવડને માટે એમાં એક દીવાદાંડી બંધાવી છે. मुंदरा, लखपत. जखौ અને तूणा એ ચાર જાણવા લાયક બંદરોછે. મોટા કસ્બામાં अंजार, रापर, अधोई, (મોરબીનું), मचौ, बेला, नळिया, कठोरा, तेरा, सूमरीरोहा, भद्रेसर, केरा, અને कंथकोट છે. પાછલાં ચાર નગરો બહુજ જૂનાં છે, અને તેમાં જૈનધર્મનાં પ્રાચીન દેરાં છે. કચ્છ સિવાય રાવના તાબામાં ઓખામાં કચ્છી ગઢછે અને વવાણીઆનાં બંદરો, મોરબીના ઝીંઝુવાડાના, કાઠીઆવાડના નવાનગરના અને સિંધના બસ્તાબંદરપર રાવનો હક પહોચેછે. એક હાઈસ્કૂલ, બે પહેલા વર્ગની અને એક બીજા વર્ગની ઇંગ્રેજી ને ગૂજરાતી જોડે શીખવવાની શાળા, એક સંસ્કૃત પાઠશાળા, એક અરબી અને ઉર્દુ નિશાળ, અને ત્રણ કન્યાશાળા સુદ્ધાં આખા કચ્છ દેશમાં ૪૫ નિશાળોછે. એ સર્વેનો વહીવટ કરવાને એ ખાતાનો ઉપરી અમલદાર ઠરાવ્યો છે.

રાજ્યવ્યવસ્થાને માટે એના આઠ જિલ્લા કર્યાછે. દરેક જિલ્લામાં મુનસિફ રહેછે. ભૂજમાં સદર અદાલત છે તેના ઉપરીપણા નીચે એ મુનસિફો છે. સદર અદાલતના ચૂકાદાની અપીલ રાવની હજૂરમાં થઈ શકેછે. કચ્છના કાયદાનું પુસ્તક બનાવ્યું છે તે પ્રમાણે દિવાની અને ફોજદારી કામ ચાલેછે. એ સિવાય ભૂજમાં ભાયાતોને માટે જાડેજા કોર્ટ છે ત્યાં નાયબ દિવાન તથા ત્રણ ભાયાતો મળી ઇનસાફ કરેછે. દર પાંચ વર્ષે બધા ભાયાતો મળી એ ત્રણને પોતાનામાંથી નીમેછે. ઊપજ ખાતાનો વહીવટ રેવિન્યુ કમિશનર કરેછે, દેશની આવક અને ખરચ ઉપર દેખરેખ રાખેછે તથા જૂદા જૂદા ૧૭ મહાલોમાં મૂકેલા ધુઆ અને કારભારીઓ મારફત જમાબંદી ઊઘરાવેછે. એ સિવાએ જાહેર ઈમારત તથા રસ્તાખાતા ઉપર તથા મોજણીખાતા ઊપર તે નજર રાખેછે. જાહેર ઈમારત તથા રસ્તાખાતા-

નો ઉપરી હાલ યૂરોપીઅન અને મોજણીખાતાનો ઉપરી દેશી છે. વળી પોલીસ કમિશનરના હાથ નીચે પોલીસ ખાતું તથા મુંબઈની વૈદ્યકશાળાના ગ્રાડયુએટના હાથ નીચે દવાખાનાં અને સીતળાખાતું છે.

પોલિટિકલ એજંટ ભૂજમાં રહેછે. દેશની વ્યવસ્થા ઉપર તે દેખરેખ રાખેછે અને ઇંગ્રેજને લહેણી ખંડણી વસૂલ કરેછે. વળી એમાં નાનું ઇંગ્રેજી લશ્કર રહેછે.

મુખ્યનિકાસ—બાજરી, જુવાર, મીઠું, મગ, મઠ, ઘઉં, રૂ, ઊન, દીવેલી, રાઈ વગેરે. ઘોડા, ગાય, બળદ, ઊંટ, ઘી, તેલ, વગેરે પરદેશ ખાતે મોકલવામાં આવેછે. ભૂજમાં સૂતરાઉ અને રેશમી કાપડ વણવાનાં કારખાનાં છે. ભૂજનું કસબી અને હીરનું ભરત બહુ વખણાયછે. સોના રૂપાની નકસીદાર કારીગિરીઓ ઇંગ્રેજ લોકોને પસંદ પડેછે, અને તેઓ ખરીદ કરેછે. ભાતાજીના મઠમાં ફટકડી અને થોડો સૂરોખાર જડેછે. વળી એમાં કોયલાની ખાણો છે, પરંતુ તે ખોદવાનું કામ ચાલતું નથી.

રાવ જાતે જાડેજા રજપૂત છે; તેના ભાયાતો ઘણા છે અને તેના કુટુંબીમાં કેટલાક તો રાજા છે.

प्रकरण ६ ठुं.

गूजरात. भाग १ लो.

આ દેશનો કેટલોક ભાગ ઇંગ્રેજ સરકારનો ખાલસા છે, ને બાકીનો દેશી રાજાઓનો છે. એ દેશી રાજ્યોનું વર્ણન સાતમાં પ્રકરણમાં આવશે. આ પ્રકરણમાં ખાલસા મૂલકની વિગત લખીછે. એ મૂલકના પાંચ જિલ્લા કર્યા છે. એમાંનો સૌથી દક્ષિણે ૧. सरत जिल्लो છે; તેની ઉત્તરે ૨. भरुच जिल्लो; ભરૂચની

ઉત્તરે ૩. खेडा जिल्लो, અને ૪. पंचमहाल અને સૌથી ઉત્તરે ૫. अमदावाद जिल्लो છે.

१. सूरत जिल्लो.

એ જિલ્લામાં આશરે ૧૫૮૮ ચોરસ મૈલ જેટલી જમીન છે, તથા ૭,૩૦,૯૩૬ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે કીમ નદી છે. એ નદીની પેલીમેર ભરૂચ જિલ્લો અને ગાયકવાડનો મૂલક છે. સૂરત જિલ્લાની પૂર્વે ગાયકવાડનો મૂલક, તથા વાંસદા અને ધરમપોરનાં રાજ્યો આવેલાં છે દક્ષિણે દમણ ગંગા નદી છે એ નદી સૂરત જિલ્લા ને થાણા જિલ્લાથી અને પોર્તુગીઝ તાબાના દમણથી જૂદો પાડેછે; અને પશ્ચિમ દિશાએ અરબી સમુદ્ર તથા ખંભાતી અખાત છે. એ જિલ્લાના તાલુકા એક જથે નથી, ગાયકવાડનાં પરગણાં સાથે ભેળસેળ થઈ ગયાછે. નદીનાળાંએ પાડેલાં કોતરો બાદ કરતાં બાકીની જમીન ઘણું કરીને સપાટ છે. પારનેરા અને ડુંગરી વિના જાણવા લાયક બીજા ડુંગરો એ જિલ્લામાં નથી. પારડી તાલુકામાં થોડાક નાનાં ડૂંગારા છે અને ઈશાનમાં માંડવી પરગણાનો કેટલોક ભાગ પહાડી છે. પશ્ચિમ કાંઠે ખાડીઓ બહુ છે. ચોમાસા સિવાય બાકીના વખતમાં તેઓમાં વહાણો આવજા કરેછે. મુખ્ય નદીઓ—૧. तापी, ગૂજરાતમાં નર્મદાસિવાય બીજી બધી નદીઓથી મોટી છે. એ સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને સૂરત આગળ અરબી સમુદ્રને મળેછે. ૨. कीम, રાજપીપળાના ડૂંગરામાંથી નીકળીને અંકલેશ્વર તાલુકાની દક્ષિણે અને ઓરપાડ પરગણાની ઉત્તરે થઈને ખંભાતી અખાતને મળેછે. ૩. मींढोळा, ४ पूर्णा, ૫ अंबिका, ૬ पार, ૭ कोलक વગેરે બીજી નાની નદીઓ છે.

मुख्यनिकास—ગામોમાં મુખ્ય ધંધો ખેતી છે; પશ્ચિમ કાંઠાપર આવેલાં ગામડાંમાં માછલાં પકડવાનું કામ ઘણા લોક

કરેછે. ઉત્તર ભાગમાં ખેતીની મુખ્ય ઉપજ ડાંગર, જુવાર, રૂ, ઘઉં, કઠોળ તથા બાજરી; અને દક્ષિણમાં દીવેલી, નાગલી, કોદરા, શેરડી, અને કેળાં. કેટલેક ઠેકાણે તમાકુ, ભીંડી, શાક વગેરે થાયછે.

તાપી, પૂર્ણા વગેરે નદીઓ ઉપર રેલવેના પૂલ છે તે જોવા જેવા છે. હાલ એ જિલ્લામાં રેલવે સ્ટેશન પંદર છે.

એ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૮ તાલુકા છેઃ—

(१.) पारडी.	(५.) बारडोर्ला.
(२.) वलसाड.	(६.) मांडवी.
(३.) चीकली.	(७.) चौर्याशी.
(४.) जलालपोर.	(८.) ओरपाड.

આ આઠ પરગણાંમાં ૮૫૯ ગામ અને લોકલફંડના ખરચથી ચાલતી ૨૭૪ નિશાળો છે. એ નિશાળોમાં ૧૪,૧૪૧ નિશાળીઆ ભણેછે. હરેક તાલુકામાં મામલતદાર અને ફોજદાર છે.*

---

(१) पारडी तालुको.

એની ઉત્તર સીમાએ પાર નદી છે, અને દક્ષિણે દમણ ગંગા, પૂર્વે ધરમપોરનું રાજ્ય, અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે.

એ પરગણામાં ૮૧ ગામ અને ૫૧,૭૪૯ માણસની વસ્તી છે. એમાં ત્રણ નદીઓ છે—१. पार. २. कोलक. ३. दमणगंगा. એ ઉપરાંત कोयल અને परीआली નામે ખાડી છે. એના મુખ્ય ગામ १.बालडापारडी, २. बगवाडा, એ કોલક નદીને કાંઠે છે. ३. कुंता, બગવાડેથી બે ગાઉપર છે. એમાં જકાત ખાતાનો ઇન્સ્પેકટર

*આ તાલુકાઓનું વિશેષ વર્ણન આગળ છે તે સૂરત જિલ્લાની નિશાળોમાં માત્ર ચલાવવું યોગ્ય છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર એમાંનાં મોટાં ગામ ને સાર જોઈએ.

રહેછે. હર વરસે કુંતેશ્વર મહાદેવની જાત્રા ભરાયછે. એ મેળો ત્રણ માસ રહેછે અને તેમાં વેપારીઓનો બહુ માલ ખપેછે. ૪. उदवाडा, એમાં પારસીની જૂની અગીઆરી એટલે અગ્નિનું દેવલ છે. આતસની જાત્રા કરવાને ઘણા પારસી ત્યાં જાયછે. ૫. कोलक, એ બંદર છે. ૬. उमरसाडी, એ પણ બંદર છે. દમણને રસ્તે વાપી, ઉદવાડા, અને પારડી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન એ તાલુકામાં છે. સૂરત જિલ્લામાં અને ગૂજરાત પ્રાંતમાં સૌથી દક્ષિણે એ પરગણું છે. એની દક્ષિણે કોંકણ પ્રાંતનો થાણા જિલ્લો છે. એની નૈરૃત્ય ખૂણાપર પોર્તુગીઝ લોકનું દમણનું રાજ્ય છે. એની પૂર્વે ધરમપોરનું રાજ્ય છે. એની મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, કોદ્રા, દીવેલી, શેરડી, નાગલી, ચણા અને વાલ છે.

(२) वलसाड तालुको.

એમાં ૭૮,૨૦૭ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓનાં નામ—१. गणदेवीनी खाडी; એનું બીજું નામ अंबिका નદી છે. આ પરગણાના વાયવ્ય કોણમાં એ નદી વહેછે. २.कावेरी, ३. खरेरा, એ નૈરૃત્ય કોણમાં વહેછે. ઉંડાચ અને બીલીમોરા આગળ તેઓ કાવેરીને મળેછે. ४. ओरंगा, એ વલસાડની પાસે છે. ५. पार, એ સિવાય बाम, कोलाई, वांकी, વગેરે ખાડીઓ છે. એનાં મુખ્ય ગામ—१. वलसाड એમાં ૧૧,૩૧૫ માણસની વસ્તી છે. મામલતદાર અને સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી તથા ગામસુધરાઈ ખાતું છે. ચીકલી, પારડી, અને જલાલપોર પરગણાં વલસાડના સબાર્ડિનેટ જડજના અધિકાર નીચે છે. એ બંદર છે તેથી એમાં ફૂરજો કે માંડવી છે. અનાજ, ગોળ અને સાગ અહિંથી ચઢેછે. જંગલની સંભાળ રાખનાર અમલદારની કચેરી પણ એજ ગામમાં છે. २. छरवाडामां મીઠું પાકેછે, અને તેને માટે ત્યાં એક સરકારી કારકુન રહેછે. એ

સિવાય મરોલી, માલવેણ, ઉદ્વાચ, બીઘરી, કોસંબા, અને હરીઆ એ મોટાં ગામ છે. આ તાલુકામાં પાર નદીપર પારનેરાનો કિલ્લો છે, તે ગાયકવાડે બાંધેલો કહેવાયછે. આ તાલુકાના બારવા મુંબઈ, સૂરત વગેરે બંદરે સફર કરેછે. હુરીઆ, વલસાડ, અને ડુંગરી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન આ પરગણામાં આવેલાં છે, તેમાં વલસાડનું સ્ટેશન મોટું છે. એની મુખ્ય નિકાસ.—ડાંગર, કોદ્રા, દીવેલી, નાગલી, શેરડી, ચણા અને વાલ.

---

(૩) ચીકલી તાલુકો.

એમાં ૬૩ ગામ અને ૫૯,૩૧૨ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓનાં નામ—૧, ઉત્તરમાં અંબિકા. ૨. ચીકલી પાસે વહેનારી કાવેરીનો વલસાડ તાલુકામાં અંબિકા જોડે સંગમ થાયછે. ૩. ખરેરા ૪. ઓરંગા આ તાલુકાની દક્ષિણ સીમાએ વહેછે. એનાં મુખ્ય ગામ—ચીકલી; વસ્તી ૩,૧૭૮. એમાં મામલતદારની કચેરી છે; દેહેગામ, ખેરગામ, આલીપોર વગેરે મોટાં ગામ છે. એની મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, કોદ્રા, અને દીવેલી.

---

(૪) જલાલપોર તાલુકો.

એમાં ૮૫ ગામ તથા ૭૦,૧૧૨ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓનાં નામ—ઉત્તરે પૂર્ણા નદી વહેછે. દક્ષિણે અંબિકા છે. કનાઈ, ખુટારા, કરકવા, બનેવ વગેરે ખાડીઓ છે. એનાં મુખ્ય ગામ—જલાલપોર. એમાં ૨,૦૮૧ માણસની વસ્તી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. એમાં સરકારી નિશાળ છે તેનો ખરચ ચલાવવાને રૂ. ૩,૨૮૦) પટેલ ગોપાળજી રતનજી વગેરેની મહેનતથી એકઠા કરવામાં આવ્યા હતા. મટવાડ, અબરામા, અમ-

लसाड, कछोली, आट, खरसाड, अष्टगाम, पमार, सीसोदरा વગેરે મોટાં ગામ છે. અમલસાડ અને નવસારી એ બે રેલવે સ્ટેશન એ તાલુકામાં છે. નવસારીની પાસે અર્ધો ગાઉપર જલાલપોર છે. એ પરગણાંની દક્ષિણે બીલીમોરા છે, ત્યાં પણ રેલવે સ્ટેશન છે. એની મુખ્ય નિકાસ–જુવાર, ડાંગર, રૂ, તલ, અને શેરડી.

---

(૫) बारडोली तालुको.

એમાં ૧૨૪ ગામ અને ૭૭,૫૦૦ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓ.—૧. तापी; ૨. मीढोळा એ નદીના ત્રણ ફાંટા છે. બુહારી ગામ આગળ પૂર્ણા નદી છે. અને તેની એક શાખા વાલોડ થઇને વેજને મળેછે. એનાં મુખ્ય ગામ—૧. મીઢો-ળાને કાંઠે बारडोली; વસ્તી ૪,૨૨૯ માણસની. એ ગામ ગાયકવાડના બળેશ્વર પરગણાની હદમાં છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. ૨. તાપીને કાંઠે कडोद. ३. सरभोण. ४. वालोड. ५. मोता. ६. वराड. ७. बुहारी. ८. देहेगाम. ९. वांकानेर. १०कवास વગેરે મોટાં ગામ છે. એ તાલુકો વધારે મોટો હોવાથી વાલોડમાં મહાલકરી અને ફોજદારનાં થાણાં છે. એની મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, જુવાર, ઘઉં, કોદ્રા, કપાસ અને શેરડી.

---

(૬) मांडवी तालुको.

એમાં ૧૬૯ ગામ અને ૪૮,૩૬૭ માણસ છે. મુખ્ય ગામ માંડવીમાં ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં ભીલ રાજા રહેતા. ત્યાર પછી ઉદેપુરના રાણાના કુળના કોઈ રાજકુમારનો અમલ થયો. સંવત ૧૮૯૮ માં ઇંગ્રેજસરકારની જપતી બેઠી અને પછી કેટલેક વરસે એ તાલુકો ખાલસા થયો. એ તાલુકામાં ઘણા ડુંગરા છે; તેમાં દેવગઢ ટપ્પામાં વધારે છે, અને કેટલાક પાતલ ટપ્પામાં છે.

એ પરગણાના સાત ટપ્પા એટલે ભાગ કર્યા છે. તેમનાં નામ, માંડવી, बहुधान, पातल, देवगड, दढवाडा, हवेली અને बारगाम. એમાં દક્ષિણે તાપી નદી છે. તેહે, એ નદી રાજપીપળાના રૂડા નામે પર્વતમાંથી નીકળીને દેવગઢ વગેરે ગામપાસે થઇને વરેલી આગળ તાપીને મળેછે. માંડવી ગામમાં ૪,૨૯૬ માણસની વસ્તી છે. મામલતદારની કચેરી તથા ગામસુધરાઇ ખાતું છે. बहुधानમાં બાર બાર વરસે મોટી જાત્રા ભરાયછે. घंटोली અને तडकेश्वर મોટાં ગામ છે. એ તાલુકાની નિકાસ—કોદ્રા, ડાંગર, જુવાર અને દીવેલી.

---

(૭) चोर्याशी तालुको.

એ પરગણામાં સૂરત શહેર છે તેની વસ્તી બાદ કરતાં એ તાલુકાની વસ્તી ૪૮,૪૩૫ માણસની છે. એ તાલુકાનાં ગામ ગાયકવાડ સરકાર તથા સચીણના નવાબના તાબાના મૂલકમાં વેરાતાં છે. सूरत શહેર તાપી નદીને કાંઠે છે. એમાં ૧,૦૭,૧૪૯ માણસ વસેછે. કલેક્ટર, જડજ, સબાર્ડિનેટ જડજ, મામલતદાર વગેરે અમલદારોની કચેરી એમાં છે. ગામસુધરાઇ ખાતું તથા હાઇસ્કૂલ પણ છે. સૂરત શહેર આગળ મોટું બંદર હતું તેમાં વેપાર ઘણો ચાલતો હતો. સંવત ૧૮૯૩ માં મોટી આગ લાગ્યાથી, વેપારનું મથક મુંબઇ થવાથી, તથા વણકર વગેરે કારીગર લોકની રોજી તૂટવાથી શહેરને મોટો ધોક્કો પહોંચ્યોછે. એ શહેરનો મજબૂત કિલ્લો તાપીના કિનારાપર આવેલોછે. એ કિલ્લાથી તે દિલ્લી દરવાજાસૂધી સારો રસ્તો બાંધેલો છે. સૂરતની પાસે તાપીનદીને સામે તીરે रांदेर છે. એ કસ્બામાં ૧૦,૨૮૦ માણસની વસ્તી તથા ગામ સુધરાઇખાતું છે. कतारगाम, माठा, कुंभारीआ, उमरा એ મોટાં ગામ છે. जीआवबुडीआ નામે મી-

ઠબંદર છે ત્યાં સરકારકુન રહેછે. સૂરત અને સચીણ એ બે રેલ-વે સ્ટેશન છે. મુખ્ય નિકાસ—રૂ અને જુવાર.

---

(૮) ओरपाड तालुको.

એમાં ૧૨૦ ગામ તથા ૬૬,૨૫૬ રહેવાસીઓ છે. એની દક્ષિણ હદ ઉપર તાપી, અને ઉત્તરે कीम નદીઓ છે. सीना નદી ભગવાદાંડી આગળ સમુદ્રને મળેછે. ઊનાળામાં તેમાંનું પાણી ઘણું કરીને સૂકાઇ જાયછે. ઇચ્છાપોર અને બીજાં ગામો આગળ ખાડીઓ છે. એનું મુખ્ય ગામ ओरपाड છે. એ કસ્બાની વસ્તી ૪,૦૦૧ માણસની છે. એમાં મામલતદારનું થાણું તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે. कुडसद, भगवादांडी, अडाजण, सुहाली, अमरोली, कासाड અને वराछा મોટાં ગામ છે. સરસની પાસે સિદ્ધનાથ મહાદેવની હરવર્ષે જાત્રા ભરાયછે. મોરા ગામમાં કૂવાની જાત્રા ભરાયછે. અમરોલી, સાયણ અને કીમ એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. એની મુખ્ય નિકાસ—જુવાર, રૂ અને ઘઉં.

---

२. भरुच जिल्लो.

એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૩૬૩ ચોરસ મૈલ છે, અને તેમાં ૩,૫૦,૩૨૨ માણસ વસેછે. એની હદ—ઉત્તરે મહી, પૂર્વે ગાયકવાડનો મુલક, દક્ષિણે કીમ નદી, અને પશ્ચિમમાં ખંભાતનો અખાત. એ જિલ્લામાં ઘણું કરીને નર્મદાના મુખ આગળની રસાળ ભૂઈ હોવાથી ખેતી સારી થાયછે,તેમ ઝાડો પણ પુષ્કળ છે. એમાં નદીઓ પણ ઠીક આવેલીછે. નર્મદા ઊપરાંત ઉત્તરમાં મહી અને દક્ષિણમાં કીમ છે. ભરૂચ શહેર બાદ કરીએ તો એ જિલ્લાનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. ભરૂચમાં સૂતર કાંતવાના મોટા વરાળથી ચાલતા રેંટીઆ છે, અને બીજો વેપાર રોજ-

ગાર છે. ખેતીની મુખ્ય પેદાશ રૂ છે. એ સિવાય ચોમાસામાં જુવાર, ડાંગેર, બાજરી, તુવર અને મગ પાકેછે, અને શિઆળામાં ઘઉં, તલ, વટાણા, ચણા, વાલ, દીવેલી અને તમાકુ થાયછે. આ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૫ તાલુકા છેઃ—

(१) भरुच. (४) आमोद.
(२) अंक्लेश्वर. (५) जंबुसर.
(३) वागरा.

આ પાંચ તાલુકામાં ૪૨૫ ગામ છે. એ ગામોમાં લોકલફંડને ખરચે ચાલતી ૧૯૬ નિશાળો છે, તેઓમાં ૭,૪૩૦ નિશાળીઆ ભણેછે.*

(१) भरुच तालुको.

ભરૂચ શહેરની વસ્તી બાદ કરતાં આ તાલુકામાં ૭૩,૨૯૯ માણસની વસ્તી, ૧૦૨ ગામ તથા ૬ મોવાડા છે. એમાં નર્મદા છે. એ નદી તાલુકાની દક્ષિણે છે. એ ઘણી મોટી અને ઊંડી છે અને એવડે બહોળો વેપાર ચાલેછે. સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને ખંભાતી અખાતને મળેછે. તાલુકાનું મુખ્ય શહેર भरुच છે તે નર્મદા નદીના કાંઠાપર છે. એમાં ૩૬,૯૩૨ માણસની વસ્તી તથા ગામસુધરાઈ ખાતું છે. કલેકટર, બીજા વર્ગના સબાર્ડિનેટ જડજ અને મામલતદારની કચેરી એમાં છે. शुक्लतीर्थ, झाडेश्वर, निकोरा, शाहबाद, झनोर, टंकारीआ, पारखेत અને अंक्लेश्वर, એ મોટાં ગામ છે. હર વરસ શુકલતીર્થમાં જાત્રા ભરાયછે. હર ૧૯ વરસે તવરા અને ભાડભૂતની જાત્રા ભરાયછે.

આ તાલુકામાં ભરૂચ, ચમારગામ અને પાલેજ એ ત્રણ રે-

*આ તાલુકાઓની વીગતવાર હકીકત આપી છે તે ભરૂચ જિલ્લાની નિશાળોને સારૂ છે. બીજા જિલ્લામાં તો માત્ર એમાંના કસ્બા કે મોટાં ગામ ને થોડો સાર શીખવાશે તો બસ થશે.

ળવે સ્ટેશન છે. નર્મદા નદીમાં ઘંતુરીઆ અને કાસવા એ બે નાના બેટ છે તેઓ એ તાલુકાના છે. ઘંતુરીઆમાં માણસ વસેછે.

મુખ્ય નિકાસ—રૂ અને જુવાર.

---

(૨) अंक्लेश्वर तालुको.

એ પરગણામાં ૧૦૨ ગામ તથા એક મોવાડો છે. એમાં ૬૭,૭૪૩ માણસની વસ્તી છે. ૧ कीम નદી એ પરગણાની દક્ષિણ સીમાએ છે. ૨ डमरावती એ રાજપીપળામાંથી નીકળી માંડવા બુજુર્ગ આગળ નર્મદાને મળેછે. વળી वंद નામે એક ખાડી છે. મુખ્ય ગામ—૧ अंक्लेश्वर. એમાં મામલતદારની તથા બીજા વર્ગના સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરીઓ છે. એમાં ૯,૪૧૪ માણસની વસ્તી છે. ૨. हांसोट, એમાં ૪.૧૫૨ માણસની વસ્તી તથા મહાલકરીની કચેરી છે. दीवा, मांडवा, बुजुर्ग, इलाव, कतपुर, અને सीसोदरा મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ–રૂ,જુવાર અને ઘઉં.

---

(૩) वागरा तालुको.

આ તાલુકામાં ૬૯ ગામ તથા ૩૮૭૭૯ રહેવાસી છે. એમાં એકે નદી નથી, પરતુ मूखी નામે એક ખાડી છે તે વાગરા અને ભરૂચને જૂદા પાડેછે. વાગરામાં મામલતદારની તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે. આ તાલુકાની પશ્ચિમે देहेजबारा નામે મોટો કસ્બો છે તે બંદર છે. गंधार, विलायत અને लखीगाम એ મોટાંમાં મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ—રૂ, જુવાર અને ઘઉં.

---

(૪) आमोद तालुको.

આ તાલુકામાં ૪૯ ગામ તથા ૪૦,૨૬૦ માણસની વસ્તી છે.

એ તાલુકાની ઉત્તરે ઢાઢર નદી વહેછે. એમાં આછોદ, ગોપાળ, રુપારેલ વગેરે ખાડીઓ છે. એના મુખ્ય ગામ આમોદમાં ૬,૧૨૫ રહેવાશી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. એ કસ્બા ઉપર તથા તાલુકાનાં ગામો ઉપર એક રાણાનો થોડોક ભાગ છે. કેરવાડા મોટું ગામ છે તેનો કેટલોક ભાગ તેના ઠાકોરને તાબે છે. આ તાલુકાનું માતર નામે ગામ વાગરા તાલુકાની હદમાં આવેલું છે. સરભોણ, ઇખર, રોજા, ટંકારીઆ વગેરે મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ—રૂ, જુવાર અને ઘઉં.

---

(૫) જંબુસર તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૩ ગામ તથા ૯૩,૨૪૯ માણસની વસ્તી છે. નદીઓ—૧ મહી. એ નદી માળવામાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળેછે. મહી નદી આ તાલુકાની ઉત્તરે અને ઢાઢર દક્ષિણે છે. ૨ ઢાઢર પણ ખંભાતના અખાતને મળેછે. એનાં મુખ્ય ગામ—જંબુસર. એમાં મામલતદાર તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે. સબાર્ડિનેટ જડજનો અધિકાર આમોદ તાલુકા ઉપર પણ છે. એમાં ૧૪,૯૨૪ માણસની વસ્તી અને ગામસુધરાઈ ખાતું છે. વસ્તીનો ઘણો ભાગ વેપારી છે. જંબુસરથી આશરે નવ મૈલને અંતરે ટંકારીઆ નામે બંદર છે. એમાં ઠીક વેપાર ચાલેછે. દેગામ એ પણ બંદર છે. ગજેરા, કાવી, વેડચ અને સારોદ એ મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ—રૂ, ઘઉં, જુવાર, બાજરી અને ગળી.

---

૩. ખેડા જિલ્લો.

એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૫૬૧ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૭,૮૨,૭૩૩ માણસની છે. એની સીમા—ઉત્તરે અમદાવાદ

જિલ્લો, ગાયકવાડ અને મહીકાંઠા એજન્સિનો કેટલોક મૂલક, અને રેવાકાંઠા એજન્સિમાંનું વાડાસિનોરનું નાનું રાજ્ય; પૂર્વે અને દક્ષિણે મહી નદી આવી પંચમહાલ, ગાયકવાડનો મૂલક તથા ભરૂચ જિલ્લાથી તેને જૂદો પાડેછે; અને પશ્ચિમે ખંભાતનું સંસ્થાન તથા અમદાવાદ જિલ્લો છે.

દેશ ચપટો અને ઝાડોથી ભરપૂર છે. ખેતી પણ સારી છે. ઇશાન કોણમાં એ લગીર ઊંચો છે; ત્યાં જમીન ઓછાં ઝાડવાળી અને ઓછી રસાળ છે. દેશનું પાણી ઘણું કરીને મહી તરફ વહેછે. એમાં મોટી નદી મહી છે. એ ખંભાતી અખાતને મળેછે. ૨ वात्रक, એ સાબરમતીને મળેછે. ૩ मेश्वो એ વાત્રકને મળેછે. ૪ શેઢી, એ વાત્રકને મળેછે. ૫ मोहोर, એ શેઢીને મળેછે. ૬ खारी, આ નદીનો માર્ગ સાબરમતી અને મેશ્વો એ બેની વચ્ચે છે. એ જિલ્લામાં બાજરી, કોદ્રા, ડાંગેર, જુવાર, શેરડી, બાવટો, તમાકુ વગેરે પાકેછે. બાજરી અને તમાકુ પુષ્કળ પાકેછે, અને પરદેશ મોકલવામાં આવેછે. આણંદ અને નડીઆદ પરગણાંમાં સર્વે બાગાયત પાક થાયછે. કપડવણજમાં સાબુ અને કાંચનાં કારખાનાં છે. નડીઆદમાં સરકારી હાઇસ્કૂલ તથા ખેડામાં પહેલા વર્ગની આંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલ છે, અને કપડવણજમાં તથા ઉમરેઠમાં એકેક બીજા વર્ગની આંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલ છે. નડીઆદના દેશાઈ વેરીભાઇ અજુભાઇ ઉર્ફે ભાઉ સાહેબે મોટી ઉદારતાથી રૂ. ૨,૦૦૦) ખરચી નિશાળનું મકાન બંધાવી આપ્યુંછે. આ જિલ્લામાં આશરે હલકા દરજાની બસેં નિશાળો છે તેઓનું ખરચ લોકલફંડમાંથી કરવામાં આવેછે. એ નિશાળોમાં સુમારે ૧૪,૦૦૦ છોકરા ભણેછે. એ જિલ્લામાં રેલવે છે તેની એક શાખા આણંદથી પાલીસૂધી જાયછે. એ જિલ્લાનાં મુખ્ય ગામ મોટા કસ્બા છે.

ખેડા જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૭ તાલુકા છેઃ—

(૧) कपडवणज. (५) मातर.
(२) ठासरा. (६) आणंद.
(३) नडीआद. (७) बोरसद.
(४) महेमदावाद.

આ તાલુકાઓમાં ૫૯૧ ગામો છે.*

---

(१) कपडवणज तालुको.

આ તાલુકામાં ૮૬ ગામ તથા ૮૬,૭૪૨ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧ मोहोर નદી કપડવણજ તથા કઠલાલ પાસે વહેછે; ૨ वात्रक, એ અપરૂજીના ગામ પાસે વહેછે. એ બંને નદીઓ ઉત્તરથી દક્ષિણમાં વહેછે. ૩ वरासी, એ નાની નદી કપડવણજ આગળ મોહોરને મળેછે. એના મુખ્ય ગામ कपडवणजમાં મામલતદાર તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે. એના કેટલાક રહેવાસીઓ ઘણા દ્રવ્યવાન છે. એમાં ૧૩,૯૮૨ માણસની વસ્તી છે. એમાં નિશાળનું મકાન બંધાવવા સારૂ શેઠ કેવળભાઈ તથા શેઠ નથુભાઈએ રૂ. ૭૦૦) ભર્યા હતા. ગામ સુધરાઈ ખાતું, પુસ્તકશાળા, છોડીઓની નિશાળ, તથા દવાખાનું એ ગામમાં છે. એમાં કાચ અને સાબુ બનાવવાનાં કારખાનાં છે. એ વસ્તુઓ મુંબઈ તથા બીજે ઠેકાણે પુષ્કળ મોકલવામાં આવેછે. એ બંને કારખાનાંમાં સુધારો કરવાની જરૂર છે. સુધારો કરી હાલ બનેછે તેથી ઉંચી જાતના કાચ અને સાબુ બનાવે તો ખપત વધે. आंत्रोली, कठलाल, छीपडी, तोरणा, लसुंद्रा વગેરે મોટાં ગામ આ તાલુકામાં છે. આંત્રોલીમાં ઊના પાણીના કુંડ છે. તાલુકાની

---

*આ તાલુકાઓની વધારે હકીકત આપીછે તે ખેડા જિલ્લાની નિશાળોને સારૂ છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર મોટા કસ્બા કે બહુ મોટાં ગામ ને થોડો સાર શીખવવો.

મુખ્ય નિકાસ—બાજરી અને કોદ્રા, કાથ તથા સાબુ છે.

---

(२) ठासरा तालुक्रो.

આ તાલુકામાં ૧૦૦ ગામ તથા ૮૫,૬૦૧ માણસની વસ્તી છે. ૧. મહી નદી એ તાલુકાની ઉત્તરે છે. ૨. શેઢી ઉત્તરે આવેલા ડુંગરામાંથી નીકળી ઠાસરા તથા ડાકોર પાસે થઈ નડીઆદ તાલુકામાંના અરજનકોટ ગામ આગળ મોહોરને મળેછે. એ સિવાય ગળતી વગેરે નાની નદીઓ છે. એનું મોટામાં મોટું ગામ ढाकोर છે; તેમાં ૭,૭૪૦ માણસ વસેછે, ને રણછોડજીનું મોટું મંદિર તથા ગોમતી નામે તળાવ છે. દરેક પૂનમે ઘણા લોકો રણછોડજીના દર્શન કરવા જાયછે. આસો સુદ પૂનમે તથા આશાડ સુદ બીજની રથજાત્રાએ આશરે લાખ માણસ એકઠું થાયછે. એમાં ગામ સુધરાઈ ખાતું, પુસ્તકશાળા, તથા દવાખાનું છે. મામલતદારની કચેરી ઠાસરામાં છે. એ ગામની વસ્તી ૩,૨૫૧ માણસની છે. એ તાલુકામાં ડાકોર, ઠાસરા અને પાલી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. जनोड, पढाळ, कालसर વગેરે મોટાં ગામ છે. એની મુખ્ય નિકાસ–બાજરી, ડાંગર અને બાવટો છે.

---

(३) नडीआद तालुक्रो.

એમાં ૯૯ ગામ તથા ૧,૫૧,૪૮૩ માણસની વસ્તી છે. ૧. શેઢી એ આ તાલુકામાં થઈ ખેડા આગળ વાત્રકને મળેછે. ૨ मोहोर એ કપડવણજ તાલુકામાં થઈ અરજનકોટ આગળ શેઢીને મળેછે. ३ लुणी એ કોટ આગળ શેઢીને મળેછે. એના મુખ્ય ગામ नडीआदમાં ૨૪,૫૫૧ માણસની વસ્તી છે. એમાં સબાર્ડિનેટ જડજ તથા મામલતદારની કચેરીઓ છે. એ રેલવે સ્ટેશન છે અને એમાં ગામ સુધરાઈ ખાતું, છોડીઓની નિશાળ, પુસ્તકશાળા અને દવાખાનું છે. એમાં ધર્મશાળા તથા તળાવો છે. अली-

ણા, ચુણેલ, મોહોલેલ, ઉત્તરસંડા, ચકલાસી (એમાં ૭,૦૮૧ માણસની વસ્તી છે), નરસંડા, ડભાણ, વગેરે મોટાં ગામ છે. મહુધા અને કઠલાલ પાસે થઈ નડીઆદથી કપડવણજ જવાનો મોટો રસ્તો બાંધેલોછે. આ તાલુકાના વડતાલ ગામમાં સ્વામીનારાયણનું મોટું મંદિર છે. મુખ્ય નિકાસ–બાજરી, કોદ્રા, તમાકુ, જીરૂં, તલ, અને રૂ છે.

---

(૪) મહેમદાવાદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૬૨ ગામ તથા ૮૫,૭૫૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧ ખારી નદી સાબરમતી અને મેશ્વોની વચ્ચે વહેછે. ૨ વાત્રક મહેમદાવાદ તથા ખેડા પાસે થઈ પાલ્લા આગળ સાબરમતીને મળેછે. ૩ મેશ્વો દેદરડા આગળ વાત્રકને મળેછે. અને ૪ શેઢી આ તાલુકાની દક્ષિણે છે તે ખેડા આગળ વાત્રકને મળેછે. વાત્રક અને શેઢીના સંગમ ઉપર ખેડા છે. એમાં ૧૨,૬૮૧ માણસ વસેછે. કલેક્ટર, સબાર્ડિનેટ જડજ, તથા સિવિલ સર્જન એ અધિકારીઓ એમાં રહેછે. વળી એમાં પુસ્તકશાળા, સિવિલ હાસ્પિટલ, ગામસુધરાઈ ખાતું, તથા છોડીઓની નિશાળ છે. ખેડાથી મહેમદાવાદના રેલવે સ્ટેશન સૂધી રસ્તો બાંધેલો છે. એને ફરતો કોટ છે. મહેમદાવાદ પણ મોટું ગામ છે. ગૂજરાતના પાદશાહ મહંમદ બેગડાએ વસાવ્યું તે ઉપરથી મહેમદાવાદ નામ પડયું છે. એમાં ૮,૦૬૫ માણસની વસ્તી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી, ગામસુધરાઈ ખાતું અને રેલવે સ્ટેશન છે. એમાં સરકારી નિશાળ, કન્યાશાળા, રીડિંગરૂમ, તથા દવાખાનું છે. ભમરીઓ નામે કૂવો તથા તેની પડોસમાં વાત્રક નદીના કાંઠાપરનો રોજો એ બે જોવા લાયક છે. સિહુન, મહીજ, સરસવણી, કનીજ, રુદણ, વગેરે મોટાં ગામ એ પરગણામાં છે. મહેમદાવાદમાં અગાઉ બાસતો બનતો હતો તે ઘણો વખણાતો. એ તાલુકાની મુખ્ય

નિકાસ—બાજરી, ડાંગેર, કોદ્રા, શેરડી અને પારિજાતકનાં ફૂલ છે.

---

(૫) मातर तालुको.

એ તાલુકામાં ૮૨ ગામ તથા ૭૮,૬૭૩ માણસની વસ્તી છે. ૧ साबरमती નદી એ આ તાલુકાની પશ્ચિમ સીમાએ છે. ૨ वात्रक એ આ તાલુકામાં થઈ પાછા આગળ સાબરમતીને મળેછે. એમાં મોટામાં મોટું ગામ मातर છે તેમાં ૪,૮૦૪ માણસની વસ્તી છે. ત્યાંના વાણીઆ પૈસાદાર છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. रढु, लिंबासी, त्राज વગેરે મોટાં ગામ છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, ઘઉં, કોદ્રા, ડાંગેર, તથા કસુંબી છે.

---

(૬) आणंद तालुको.

આ તાલુકામાં ૭૩ ગામ તથા ૧,૪૯,૯૫૨ માણસની વસ્તી છે. मही નદી એ આ તાલુકાની પૂર્વ સીમાએ છે. એમાં મોટામાં મોટું ગામ उमरेठ છે. તેમાં ૧૩,૯૫૪ માણસની વસ્તી છે. એ રેલવેનું સ્ટેશન તથા તેમાં સબાર્ડિનેટ જડજની કોરટ છે. વસ્તીનો ઘણો ભાગ ખેડાવાળ બ્રાહ્મણ અને ખડાયતા વાણીઆનો છે. રૂ. ૨,૫૦૦) નું લોકોમાં ઊઘરાણું કરી સરકારી નિશાળનું મકાન બાંધ્યું છે. એમાં પુસ્તકશાળા તથા છોડીઓની નિશાળ છે. ઉમરેઠથી ઊતરતું બીજું ગામ आणंद છે. એની વસ્તી ૮,૭૭૩ માણસની છે. તેમાં મામલતદારની કચેરી છે. રેલવેની ડાકોરની શાખા એ સ્ટેશને મળેછે. नापाड, करमसद, ओड (૮,૪૨૩ માણસની વસ્તી), सारसा, बोरीआवी, सामरखा (એની વસ્તી ૫,૨૩૧ છે), चिखोद्रा, थामणा, संढलपुर વગેરે મોટાં ગામ એ પરગણામાં છે. वासद એ રેલવે સ્ટેશન છે તેની પાસે મહી

નદી ઉપર મોટો પૂલ છે તે જોવા લાયક છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—તમાકુ, કોદ્રા, રૂ અને બાજરી છે.

---

(૭) बोरसद तालुको.

આ તાલુકામાં ૮૯ ગામ તથા ૧,૪૪,૫૨૮ માણસની વસ્તી છે. મહી નદી આ તાલુકાની પૂર્વ અને દક્ષિણ સીમા છે, અને ઉમેટા તથા દેહેવાણ આગળ થઈ ખંભાતના અખાતને મળેછે. મુખ્ય ગામ बोरसदમાં ૧૨,૨૧૪ માણસની વસ્તી છે, અને મામલતદાર તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે. એમાં છોડીઓની નિ-શાળ અને દવાખાનું છે. आंकलाव, भेटासी, वीरसद, अलारसा, रास, दावोल, देहेवाण, सुणाव, पीपळाव વગેરે બીજાં મોટાં ગામ છે. આ તાલુકાનાં ગામો એક જથે નથી, પરંતુ ગાયકવાડના તથા ખંભાતના નવાબના રાજ્યમાં વેરાતાં છે. એની મુખ્ય નિકા-સ–બાજરી, ડાંગર, તમાકુ, ગળી, સૂખડ અને રૂ છે.

---

૪. पंचमहाल.

એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૭૩૧ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૨,૪૦,૭૪૩ માણસની છે. હાલમાં પંચમહાલ ખાતે અલાયદો કલેકટર ની-મ્યો છે તે ગવર્નર તરફનો પંચમહાલનો એજંટ પણ છે. એ અધિકારી સરકારી ઊપજ ખરચનો હિસાબ રાખે છે.

બારીઆના રાજ્યવડે પંચમહાલના બે વિભાગ થયેલા છે. નૈરૂત્ય કોણના ભાગની ઉત્તરે લુણાવાડા, સુંથ, અને સંજેલી આવેલાં છે; પૂર્વે બારીઆનું રાજ્ય, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મૂલક, અને પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મૂલક તથા મહી નદી છે. એ નદી ખેડાજિલ્લાથી એને જૂદો પાડેછે. ઈશાન કોણના ભાગની ઉત્તરે

કિરોલી અને કિશનગઢનાં રાજ્ય, પૂર્વે માળવાનો પશ્ચિમ ભાગ અને બનાસ નદી, દક્ષિણે માળવાનો પશ્ચિમ ભાગ, અને પશ્ચિમે સુંથ, સંજેલી, અને બારીઆ છે. મોટી નદીમાં માત્ર મહી છે. ઈશાન કોણનો ભાગ વધારે રસાળ અને ખેડાયલો છે. દેશ મોટાં ઝાડ વગરનો છે, અને પાવાગઢના ડુંગરા (ઊંચાઈ બે હજાર ફૂટ) સિવાય સપાટ છે. ઉત્તરે કેટલીક રસાળ ખીણ છે, પરંતુ ઘણું કરીને જમીન ઊંચી નીચી અને વેરાન છે, તથા ખેતીની હાલત સારી નથી. એ દેશમાં ખેતી સિવાય બીજો ઉદ્યમ થોડોજ છે. મુખ્ય નિકાસ—ઘઉં, ડાંગર, બાજરી, મકાઈ, ચણા, અને બીજું ધાન્ય છે. તલ અને મહુડાં પુષ્કળ પાકેછે. એ દેશમાં ત્રણ તાલુકા, બે પેટા મહાલ, તથા ૭૧૯ ગામ છે. એ તાલુકા નીચે પ્રમાણે છેઃ—

તાલુકા.	મુખ્ય ગામ.
गोधरा.	गोधरा અને सेहेरा.
कालोल.	कालोल, हालोल અને वेजलपुर.
दाहोद.	दाहोद અને झालोद.

એ દેશ આગળ સીંધિઆના તાબામાં હતો તે વેળા માઠી દશામાં હતો. ઇંગ્રેજ સરકાર એને સુધારેછે. દાહોદમાં ૧૧,૪૭૨ અને ગોધરામાં ૧૦,૬૩૫ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૩૫ નિશાળો છે ને તેમાં ૨,૩૫૭ નિશાળીઆ ભણેછે. ગોધરા અને દાહોદમાં મુનસિફ અને મામલતદારની કચેરીઓ છે.

---

૫. अमदावाद जिल्लो.

આ જિલ્લો ગુજરાતના બીજા જિલ્લાઓની ઉત્તરે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩,૮૪૪ ચોરસ મૈલ છે, ને એની વસ્તી ૮,૨૯,૬૩૭ માણસની છે. એની દક્ષિણે તથા પશ્ચિમે કાઠીઆવાડ, ઉત્તરે ગાયકવાડનો મુલક, અને પૂર્વે તથા અગ્નિકોણમાં ખેડા જિલ્લો,

ખંભાતનું સંસ્થાન, અને ખંભાતી અખાત. એમાં મુખ્ય નદી સાબરમતી છે તે ઇશાન કોણમાં આરાવલી ડુંગરાના છેડા પાસેથી નીકળીને નૈરૂત્ય કોણતરફ વહી ખંભાતી અખાતને મળેછે. ઉત્તર ભાગમાં નીચા ડુંગરા આવેલાછે, તથા ઘોઘા તાલુકામાં કેટલાક ડુંગરા છે, પરંતુ બાકીનો મૂલક સપાટ મેદાન છે. જિલ્લાના ઘણાખરા ભાગમાં ખેતી સારી ચાલેછે. ગામડાંમાં મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. અમદાવાદ શહેરમાં પુષ્કળ રેશમનાં, સૂતરનાં અને કસબનાં કારખાનાં છે. વરાળયંત્રથી ચાલતા રેંટીઆ છે તેથી પણ ઘણા માણસોને રોજી મળેછે. જિલ્લાની નિકાસ—બાજરી, જુવાર, ચણા, રૂ, ડાંગર, થોડોક તમાકુ, શેરડી, આદું, ગળી, તલ અને દીવેલી છે. રૂ અને ધાન્ય મુંબઇ ખાતે પુષ્કળ મોકલવામાં આવેછે. કસબી, રેશમી અને સૂતરાઉ કાપડ આસપાસના મૂલકમાં જાયછે. જિલ્લામાં ૧૭૨ નિશાળ છે તેમાં આશરે ૧૧,૦૮૫ નિશાળીઆ ભણેછે.

અમદાવાદ શહેરમાં બે હાઇસ્કૂલ, બે બ્રાંચસ્કૂલ, છોકરાછોકરીઓની નિશાળો ચલાવવા માટે શિક્ષકો તૈયાર કરવાની શેઠ પ્રેમચંદ તથા રાવબાહાદુર બેચરદાસની મદદથી બંધાવેલી બે ત્રેનિંગ કાલેજો છે. ત્રણ કન્યાશાળા છે. સને ૧૮૪૯ માં ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીએ એક કન્યાશાળા સ્થાપી હતી. નેક નામદાર સખાવત બહાદુર શેઠાણી હરકુંવર બાઇએ એ શાળાના ખરચ માટે રૂ.૧૨,૦૦૦) તથા મકાન બંધાવવા સારૂ રૂ.૪,૦૦૦) આપ્યા. કન્યાશાળા સ્થાપવાસારૂ મરહુમ રાવ બહાદુર મગનભાઇ કરમચંદે પણ રૂ.૨૦,૦૦૦) આપ્યા. એ નિશાળોમાં ૩૦૦કરતાં વધારે છોડીઓ ભણેછે. રાવબાહાદુર ભોળાનાથે સ્થાપેલી આપારાવ લૈબ્રરી છે, તેમાં સર્વેને મફત વાંચવા દેછે.

આ શહેરમાં એ. કે. ફાર્બસ સાહેબની મહેનતથી સ્થપા-

યેલી ગૂજરાતી ભાષાને તથા વિદ્યાને ઉત્તેજન આપનારી વર્નાક્યુલર સોસાઈટીની આફિસ છે. એ સોસાઈટીએ સને ૧૮૪૯માં એક પુસ્તકશાળા સ્થાપી. એ પુસ્તકશાળાનું યોગ્ય મકાન નગર શેઠ હીમાભાઈએ રૂ. ૭,૦૦૦) ખરચી બંધાવ્યું છે. એનું નામ હીમાભાઈ ઈન્સ્ટિટ્યુટ પાડયુંછે. શાહેરમાં હઠીસંગ હાસ્પિતલ, બેચરદાસ દિસ્પેન્સરી, વગેરે બીજાં પરોપકારી પુરૂષોએ સ્થાપેલાં લોકોપયોગી ખાતાં છે. એમાં કેટલાંક છાપખાનાં તથા ત્રણ સાતવારીઆં વર્તમાનપત્રો છે. બુદ્ધિપ્રકાશ નામે માસિક ચોપાનિયું ગૂ. વ. સોસાઈટી તરફથી પ્રગટ થાયછે. અમદાવાદ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૭ તાલુકા છેઃ—

(१) प्रांतीज	(५) धंधुका.
(२) वीरमगाम.	(६) घोघा.
(३) धोळका.	(७) साणंद.
(४) दसक्रोइ.	

આ તાલુકાઓમાં ૮૮૧ ગામો છે.*

---

(१) प्रांतीज तालुको.

આ તાલુકામાં ૧૬૬ ગામ તથા ૧,૦૬,૯૩૪ માણુસનીવસ્તી છે. એનો વિસ્તાર ઘણો હોવાથી એમાં એક પેટા મહાલ કર્યો છે. મામલતદારની કચેરી પ્રાંતીજમાં છે અને મહાલકરીની કચેરી મોડાસામાં છે. પ્રાંતીજની પશ્ચિમે ૧ साबरमती અને ૨ हाथमती નદીઓ છે. તેઓ વાયવ્ય કોણમાં વહેછે. ३ वात्रक એ બાયડ અને ગાબટ પાસે થઈને વહેછે. ४ माजुम, એ મોડાસાની

* આ તાલુકાઓવિષે વિશેષ હકીકત આપીછે તે અમદાવાદ જિલ્લાની નિશાળોને માટે છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર એના કસ્બા કે બહુ મોટાં ગામ તથા સહજ બીજી હકીકત શીખવવી.

પાસે છે. ૫ મેશ્વો, એ હુરસોલની પાસે છે. ૬ ખારી એ દેશા-સણ, લાલપુર અને બીજાં ગામો પાસે થઈને વહેછે. પ્રાંતીજની પાસે બોખ નામે ઘણા મૈલ લાંબો ખાડો છે. અગાઉ હાથમતી એમાં વહેતી,પરંતુ એવું કહેવાય છે કે અમદાવાદના રહેવાસીઓ-ને વધારે પાણી પૂરૂં પાડવા માટે મહંમદ સુલતાને હાથમતી નદી-ના એક કાંઠાથી બીજા કાંઠા સૂધી બંધ બાંધીને તેનો વહેવાનો માર્ગ અટકાવી સાબરમતીમાં વાળી લીધી. મુખ્ય ગામ प्रांतीज છે, ને તેમાં ૮,૩૪૧ માણસની વસ્તી છે. मोडासामां ૭,૪૩૬ માણસની વસ્તી છે. એ બંને ગામમાં ગામસુધરાઈ ખાતું છે. ओराण, गाबट, धनसूरा, चोइला, देहेमाइ વગેરે બીજાં મોટાં ગામ છે. આ તાલુકામાં ૪૩ મહેવાસી ગામડાં છે. અગાઉ મહેવાસી લોકો લૂટફાટ અને ચોરી કરતા હતા, તથા ભાગ્યેજ જમાબંદી આપતા, પરંતુ ઈંગ્રેજ સરકારના બંદોબસ્તથી તેમનું જોર નરમ પડ્યુંછે. મોડાસા મહાલમાં ડુંગરો અને જંગલો છે તેમાં સાગ અને બીજાં ઝાડો ઊગેછે. મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, ચણા, મઠ, તલ, જવ, મકાઈ, રતાળુ તથા વરીઆળી.

---

(૨) वीरमगाम तालुको.

આ તાલુકામાં ૧૫૮ ગામ તથા ૧,૨૮,૦૪૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં એકે જાણવા લાયક નદી નથી, પણ માંડળ તથા ગો-રૈયા પાસે ખારા પાણીના નાના વહેળા છે. એમાં સૌથી મોટું ગામ वीरमगाम છે, ને તેની વસ્તી ૧૯,૬૬૧ છે. કોટની બહાર મુનસર અને ગંગાસર નામે બે તળાવ છે તેમાં મુનસર ઘણું મોટું છે. લો-કો કહેછે કે પાટણના મહારાજા સિદ્ધરાજ જેસિંગે એ તળાવ બંધાવ્યુંછે. આ કસ્બામાં દરજીઓ ઘણા છે તેઓ રૂના ડગલા, પંખા, સૂજની વગેરે સારાં બનાવેછે. એ ગામમાં દેસાઈઓ

રહેછે તેમની સત્તાને લીધે એ મોટું થઈ પડ્યુંછે. એમાં ગામ-સુધરાઈ ખાતું, મામલતદાર તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી-ઓ છે. એમાં કપાસ લોઢવાનાં વરાળથી ચાલનારાં કારખાનાં જોવા લાયક છે. એમાં પાટડી અને માંડળ એ મોટા કસ્બા છે. પાટડીમાં ૬,૩૨૦ તથા માંડળમાં ૬,૭૭૪ માણસની વસ્તી છે. માંડળમાં ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. પાટડી પાસે મીઠું પાકેછે માટે કસ્ટમખાતાના અધિકારીઓ ત્યાં રહેછે. અહિં જે મીઠું પાકેછે તેને વરાગડું મીઠું કહેછે, અને તે મુંબાઈ ઈલાકામાં સૌ-થી સરસ મીઠું છે. देत्रोज, ओगण, गोरैया, रामपुरा, અને सीतापुर એ મોટાં ગામ છે. પહેલાં એ તાલુકામાં કોળી લોક લૂટફાટ કરતા, પરંતુ હાલમાં ઇંગ્રેજ સરકારના બંદોબસ્તથી તેઓ ઝાઝો ઉપદ્રવ કરી શકતા નથી. આ તાલુકાનાં કેટલાંક ગામ કાઠી-આવાડ એજન્સિમાં અને કેટલાંક ગાયકવાડના મૂલકમાં આ-વેલાં છે. પાટડી અને વીરમગામ એ બે રેલવે સ્ટેશન છે. મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, ઘઉં અને જુવાર.

---

(३) घोळका तालुको.

આ તાલુકામાં ૧૧૮ ગામ તથા ૧,૧૩,૩૭૫ માણસની વ-સ્તી છે. તાલુકાની જમીનનો ઘણો ભાગ તાલુકદારોનો છે, અને થોડો ઇંગ્રેજ સરકારનો ખાલસા છે. આ તાલુકદારોના હાથમાં અમલ નથી. કેટલાક તાલુકદારોને ગરાશીઆ કહેછે, અને કેટલાકને કસ્બાતી કહેછે. કોઠ તથા સાણંદનો ઠાકોર અ-ને ગાંગડનો ઠાકોર એ બે મુખ્ય તાલુકદાર છે. તે સિવાય તેમના ભાયાત નાના તાલુકદાર છે. મુખ્ય કસ્બાતીઓ ધોળકામાં રહેછે. તાલુકાની પશ્ચિમે દુર્ગી, મેણી, અને બીજાં ગામો પાસે નળ નામે તળાવ છે તેનું પાણી ખારૂં છે તથા પીવાના કામમાં આવતું ન-

થી. એ તળાવમાં રાડાં પુષ્કળ થાયછે તેને લોકો ઘરનાં છાપરાં બનાવવાના કામમાં વાપરેછે. એનાં મૂળીઆંનો રોટલા બનાવવાનો લોટ કરેછે. એને બીર કહેછે. धोळका મુખ્ય ગામ છે. એમાં ગામસુધરાઈ ખાતું, મામલતદાર તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે. એ કસ્બો છે ને એક મૈલ લાંબો છે, પરંતુ બહુ પહોળો નથી. એમાં ૨૦,૦૫૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં બે મોટાં અને સારાં તળાવ છે તેમાંના એકના તીર ઉપર પડી ગયેલી મસીદ છે. એની હવા શરદઋતુમાં સારી નથી. ચોમાસાની આખરે લોકોને તાવ આવેછે તે માહા તથા ફાગણ (ફેબ્રુઆરી અને માર્ચ) સૂધી રહેછે. કોઠમાં રાજાનું દરબાર છે. बावला, चलोडा, गांगड, बदरखा, सरोडा વગેરે મોટાં ગામ છે. ધોળકામાં દવાખાનું છે તેથી લોકોને બહુ સુખ થયું છે. એમાં લીલાધર પુસ્તકશાળા પણ છે. સાબરમતી અને વાત્રકના સંગમ ઉપર वौठा ગામ છે તેમાં કાર્તકી પૂનમે હર વરસ મેળો ભરાયછે. એ વેળા આસપાસનાં ગામોમાંથી ઘણા લોકો ત્યાં એકઠા થાયછે. એ તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—ઘઉં, ચણા, જુવાર, આદું, કેળાં, દાડેમ, અને શેરડી છે.

---

(૪) दसक्रोइ तालुको.

આ તાલુકામાં ૧૫૭ ગામ તથા અમદાવાદ શહેરની વસ્તી બાદ કરતાં ૧,૧૫,૪૩૪ માણસની વસ્તી છે. ૧ साबरमती નદી ઉત્તરથી દક્ષિણમાં વહે છે. ૨ मेश्वो, એ તાલુકાની પૂર્વ સીમાએ છે. ૩ खारी, એ સાબરમતી અને મેશ્વો એ બેની વચ્ચે વહેછે. આ તાલુકામાં अमदावाद શહેર સાબરમતીને કાંઠે છે તે સને ૧૪૧૧ માં સુલતાન મહંમદે બંધાવ્યું હતું. એ ગૂજ-

રાતનું મુખ્ય શહેર ગણાયછે અને એમાં ૧,૧૬,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એમાં મ્યુનિસિપાલિટી તથા કલેકટર, જડજ, સબા-ર્ડિનેટ જડજ અને બીજા સરકારી અધિકારીઓની કચેરીઓ છે. એમાં મોટા દ્રવ્યવાન વેપારીઓ તથા સાહુકારો રહેછે. અ-હિંની કેટલીક કારીગરીઓ વખણાયછે. શહેર પાસે પાયદળ, તોપખાનું, તથા પોલીસનું લશ્કર છે. મહંમદશાહે તથા બીજા મોટા મુસલમાનોએ બંધાવેલી મસીદો સુંદર અને મોટી અને જો-વા લાયક છે, તેમાં મુખ્ય જુમામસીદ છે. હાલ ઇંગ્રેજ સરકાર તેઓનું રક્ષણ કરેછે. ત્રણ દરવાજા, ભદ્ર, મિશનસ્કૂલ, પ્રાર્થના સમાજનું મંદીર, સ્વામીનારાયણનું મંદીર, તથા બીજી સરસ ઇમારતો છે. સાબરમતી ઉપર એક સુંદર પૂલ લોકને તથા ઘોડા ગાડી જવા આવવાને બાંધ્યો હતો તે સને ૧૮૭૫ની મોટી રેલમાં તૂટી પડ્યો. બીજો રેલવેનો પૂલ છે. શહેરમાં લૂગડાં વણવાનાં તથા રંગવાનાં કારખાનાં જોવા લાયક છે. મશરૂ તથા કીનખાબનાં લૂગડાં ઘણાં સરસ વણાયછે. વળી ઘણી જા-તનાં રેશમી કાપડ તથા રેશમી કોરનાં ધોતીઆં પુષ્કળ બનેછે. વરાળ યંત્રથી ચાલતા સૂતર કાંતવાના તથા વણવાના મોટા સંચા-જા છે. ભોંયમાં દાટેલા નળવડે લોકને મીઠું પાણી પૂરૂં પાડવામાં આવે છે. વરાળ યંત્રવડે એ પાણી નદીમાંથી લાવે છે. નીચે લખેલી ઇમારતો વગેરે જોવા લાયક છે.

કાંકરીયું તળાવ. શાહઆલમનો રોજો. માતરભવાનીની વાવ. દાદાહરીની વાવ. અડાળજની વાવ. મલેકસાબાનનું ત-ળાવ. વટવાનો રોજો. પીરાણાનો રોજો. શાહીબાગ મહેલ. હુઠીસંગનાં દેવલ તથા બંગલો.

આ તાલુકામાં ઉવારસદ, વટવા, કુહા, નરોડા, બારેજા, જેતલપુર વગેરે મોટાં ગામ છે. અમદાવાદમાં અને સાબરમતીને સામે

કાંઠે રેલવે સ્ટેશન છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, જુવાર, શેરડી, ડાંગર, તમાકુ અને કઠોળ છે.

---

(૫) धंधुका तालुको.

આ તાલુકામાં ૧૫૧ ગામ તથા ૧,૨૪,૮૬૦ માણસની વસ્તી છે. આખા ગૂજરાતમાં એ મોટામાં મોટો તાલુકો છે. એની નદીઓ.—૧ भादर અને ૨ गोमा. એ બે નદીઓ કાઠીઆવાડમાં ઉત્પન્ન થઈ રાણપુર આગળ મળેછે. અહિં એકઠી થએલી નદીઓ નાગનેશ તથા ધંધુકા આગળ થઈ ઓંકારને મળેછે અને ત્યાંથી ભોગાવામાં ભળેછે. ૩ निलका. ૪ उतावळी એ બરવાળા પાસે વહેછે. એનાં મુખ્ય ગામ.–धंधुका એમાં મામલતદાર તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરીઓ તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. એમાં ૯,૭૮૨ માણસની વસ્તી છે. धोलेरा મોટું બંદર છે તેમાં ૧૨,૪૬૮ રહેવાસીઓ છે. એ બંદરેથી ઉત્તર ગૂજરાતનું રૂ તથા બીજો માલ પરદેશ મોકલવામાં આવેછે. આ તાલુકાનાં बरवाळा (વસ્તી ૫,૮૧૩), राणपुर (વસ્તી ૫,૭૯૬). અને खस મોટાં ગામ છે. ધોળેરામાં તથા ધંધુકામાં દવાખાનાં છે તેથી લોકોને ઘણું સુખ થયું છે. વળી ધોળેરામાં કસ્ટમ ખાતાનો અમલદાર વગેરે સરકારી અધિકારીઓ છે. આ તાલુકાના गांफ નામે ગામની પાસે મીઠું પાકેછે. નીલકા નદીપર આવેલા ભીમનાથમાં શ્રાવણ સુદી ૧૫ ને દિવસે મેળો ભરાયછે. ત્યાં ઘણા લોકો ભેગા થાયછે.

આ તાલુકામાં કેટલેક સ્થળે તેમાં વિશેષે કરીને ધોળેરામાં પાણીની બહુ તંગાસ પડેછે. રાણપુરમાં જૂનો પડી ગયેલો કિલ્લો છે. લૂટ કરનારા કાઠીઓનો બંદોબસ્ત રાખવાને ઘોડેસ્વારનું લશ્કર પહેલાં ત્યાં રહેતું. એની નિકાસ–રૂ, જુવાર અને ઘઉં છે.

(६) घोघा तालुको.

આ તાલુકામાં ६४ ગામ તથા ૩૩,૮૨૯ માણસની વસ્તી છે. આ તાલુકામાં ઇંગ્રેજ સરકારનાં ખાલસા ગામ માત્ર ત્રણ છે. બાકીનાં તાલુકાદારોનાં છે. ઘોઘાની હવા થંડી છે. પરંતુ ત્યાં મીઠા પાણીની તંગી છે. આ તાલુકાના દક્ષિણ અને પૂર્વ ભાગમાં ડુંગરો તથા મીઠા પાણીનાં નાળાં છે. એમાં ભાવનગરની ખાડી એજ નદી છે તે કાઠીઆવાડમાં જસદણ પાસે નીકળેછે. પરગણાનાં ખાલસા ગામોમાં ઘોઘા બંદર છે. તેમાં ૯,૫૭૧ માણસની વસ્તી તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. એમાં મામલતદાર, સરકારકુન તથા દાકતર રહેછે. वालुकड तथा कमलेज એ માત્ર મુખ્ય ગામ છે. એની નિકાસ-બાજરી, રૂ, અને તલ છે.

---

(૭) साणंद तालुको.

આ તાલુકામાં ૮६ગામ તથા ૭૩,૨૨૯ માણસની વસ્તી છે. એમાંની ઘણી જમીન કોઠ તથા કુંવારના ઠાકોરો અને તેમના ભાયાતની છે. साबरमती એ આ તાલુકાની પશ્ચિમે વહેછે. रोहर એ ચેખલા પાસે નીકળીને આ તાલુકાની વચમાં થઈને જાયછે. મુખ્ય ગામ साणंद છે, તેમાં ૭,૨૨૯ માણસની વસ્તી અને મામલતદારની કચેરી છે. એમાં આંબલીરોડ, સાણંદ અને છારોડી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. सर्खेज, गोघावी, चोरवडोदरा, कासींद्रा, त्रिसलपुर અને मोडासर મોટાં ગામ છે. સર્ખેજમાં રોજો અને તળાવ છે તે જોવા લાયક છે. સાબરમતીને કાંઠે કાસીંદ્રા છે ત્યાંનો ગોળ આખા જિલ્લામાં બહુ વખણાયછે. સાણંદના રેલવે સ્ટેશન પાસે નિધ્રાડમાં વરાળથી ચાલતો કપાસ લોઢવાનો ચરખો તથા વણઝર પાસે સાબરમતીના કાંઠાપર પાણી કાઢવાનો વરા-

ળથી ચાલતો બંબો છે. નળ નામે ખારા પાણીના તળાવ પાસે આવેલાં ગામોમાં મીઠા પાણીની તંગી છે. એની નિકાસ—બાજરી, ડાંગર, રૂ, શેરડી અને જુવાર છે.

प्रकरण ७ मुं.

गूजरात. भाग २ जो.

ગૂજરાતનાં દેશી રાજ્યો ઇંગ્રેજી ખાલસા મૂલકની ચારે પાસે આવી રહેલાંછે. તેઓમાં ૩૮,૦૦૦ ચોરસ મૈલ જમીન છે, અને ૬૫,૬૬,૪૮૨ માણસની વસ્તી છે. આગળ કહ્યા પ્રમાણે તેઓના આઠ ભાગ કે જથા કર્યા છે. અહીં તેઓનું વર્ણન કરીએછીએ.

(१) काठियावाड एजन्सि.

કાઠિયાવાડનું નામ અસલ સૌરાષ્ટ્ર હતું. ગાયકવાડના તાબાનાં અમરેલી અને ઓખા પરગણાં બાદ કરતાં આ એજન્સિમાં સુમારે ૨૦,૦૦૦ ચોરસ મૈલ જમીન છે, અને ૨૩,૨૧,૮૩૩ આદમીની વસ્તી છે. એ મોટો દ્વીપકલ્પ છે, ને વિસ્તારમાં પૂર્વ પશ્ચિમ ૨૦૦ મૈલ અને ઉત્તર દક્ષિણ ૧૭૫ મૈલ છે. એમાં ૪,૩૬૯ ગામ અને ૩૯૪ નિશાળોમાં ૨૦,૯૨૪ નિશાળીઆ ભણેછે. એની મર્યાદા—ઉત્તરે કચ્છી રણ; પૂર્વે અમદાવાદ જિલ્લો અને ખંભાતી અખાત; દક્ષિણ અને અગ્નિકોણમાં અરબી સમુદ્ર; અને વાયવ્યકોણમાં કચ્છી અખાત છે. એના રાજ્યકાજનો બંદોબસ્ત રાખવાને ઇંગ્રેજતરફથી મુખ્ય અધિકારી પોલિટિકલ એજન્ટ છે. રાજકોટમાં ઇંગ્રેજી ફોજની છાવણી અને એજંટસાહેબની કચેરી છે. એજન્સિના ચાર પ્રાંત કર્યાછે. એમાંના હરેકને માટે આસિસ્ટંટ પોલિટિકલ એજંટ છે.

ચાર પ્રાંત		આ૦ પો૦ એજંટસાહેબની કચેરી.
१ झालावाड.	(ઉત્તરમાં)	वढवाण.
२ गोहेलवाड.	(પૂર્વે)	सोनगढ.
३ सोरठ.	(દક્ષિણમાં)	माणेकवाडा.
४ हालार.	(પશ્ચિમમાં)	राजकोट.

ચારે પ્રાંતમાં એક એક પહેલા વર્ગનું સંસ્થાન છે. ઝાલાવાડમાં ધ્રાંગધ્રું ઝાલા રજપૂતોનું મુખ્ય રાજ્ય છે, ને વાંકાનેર, વઢવાણ, લીમડી, સાયલા વગેરે ફુટાયા દરબાર છે. સોએક વરસ થયાં ગોહેલવાડમાં પાલીતાણા, લાઠી અને વળાના ગોહેલ ભાયાતોથી વધારે બળવાન થઈ ભાવનગરે શ્રેષ્ઠતા સંપાદન કરીછે. ભાવનગર તથા ગોંડલ દરબારે હાલમાં પોતાને ખરચે રેલવે બાંધીછે તે વઢવાણથી ભાવનગર સૂધી અને ભાવનગરથી ગોંડલ તાબાના ગામ ધોરાજી સૂધી જાયછે. સોરઠમાં મુખ્ય રાજ્ય જૂનાગઢના નવાબ સાહેબનું છે. ઈસ્વી સને ૧૭૩૫ માં એ મુસલમાની રાજ્યની સ્થાપના થઈ. બાટવાના દરબાર એમના ભાયાત છે. જાફ્રાવાદનું સંસ્થાન એનાથી જૂનું છે. મુગલ પાદશાહોના નૌકાસેનાપતિ જંજિરાના સીધીએ એ મૂલક જીતેલો, અને તેના વંશજોને હાથ તે છે. પોરબંદરનું રાજ્ય સોરઠ પ્રાંતમાં છે. અહિંના રાણા જેઠવા રજપૂત છે. હાલારમાં નવાનગરના જામ સાહેબનું રાજ્ય મુખ્ય છે. કાઠીઆવાડના જાડેજા રજપૂતોના શિરોમણિ જામ સાહેબ છે. હાલારમાં મોરબી, ધ્રોળ, રાજકોટ, અને ગોંડલના દરબાર એજ કુળના છે.

કાઠીઆવાડની વચ્ચોવચ, ઝાલાવાડના મધ્યભાગથી તે જૂનાગઢની દક્ષિણ સીમાસૂધી કાઠી દરબારોનાં સંસ્થાન છે. કાઠીલોકો રજપૂતો અને મુસલમાનોની પછી આવ્યા ને જે મૂલક હાલ તેમના કબજામાં છે તે તેમની કનેથી તેમણે જીતી લીધો એવું સંભવેછે. આગળ દક્ષિણ અને પશ્ચિમમાં ગાયકવાડ સરકારના અમરેલીના મહાલ છે. એના મુખ્ય પર્વતો—કાઠીઆવાડમાં પાંચ પહાડ છે. ૧ ચોટીલા, ધ્રાંગધ્રેથી સરધાર અને

જસદણ સૂધી ગયેલા છે. એ ડૂંગરા ઊંચાઈમાં ઝાઝા નથી. ૨. વાલાકગીર કે મોરધાર અને લાંબધાર ગોહેલવાડમાં છે. એની પાસે પાલીતાણાનો પ્રખ્યાત ડુંગર શેત્રુંજા છે. એની ઊંચાઈ ૧,૫૦૦ ફૂટ એટલે સુમારે ૭૫૦ ગજ છે, અને તેના શિખર ઉપર શ્રાવક લોકે લાખો રૂપિઆ ખરચી રૂપાળાં દેરાં બાંધ્યાં છે. ૩. ગીર પર્વત સોરઠમાં છે. ૪. જૂનાગઢ આગળ ગિરનાર છે. એ પહાડ આખા કાઠીઆવાડમાં સૌથી ઊંચો છે. તેની ઊંચાઈ ૩,૫૦૦ ફૂટ છે. ૫. બર્ડો પર્વત બર્ડામાં છે અને ઉત્તરે હાલારમાંના લાલપૂર તથા ભલસાણ સૂધી ગયેલો છે. તેની ઊંચાઈ ૨,૦૦૦ ફૂટ છે.

નદીઓ.—૧. ભાદર જસદણની પાસેના મદાવન ડૂંગરામાંથી નીકળી બર્ડામાંના નવીબંદર આગળ અરબી સમુદ્રને મળેછે. ૨. શેત્રુંજી ગીરપર્વતમાંથી નીકળીને ગોહેલવાડમાં પાલીતાણા તથા તલાજા પાસે થઈને ખંભાતના અખાતને મળેછે. ૩. મચ્છુ ચોટીલામાંથી નીકળીને વાંકાનેર, મોરબી તથા માલીઆના સંસ્થાન પાસે થઈને કચ્છના રણમાં જાયછે. એ સિવાય સોરઠમાંની ઓઝાત નદી ઉબેણને મળેછે, અને સમુદ્ર આગળ તેઓનો ભાદર જોડે સંગમ થાયછે. વળી હાલારમાં આજી સરધારની પાસેના ડૂંગરામાં ઉત્પન્ન થઈ રાજકોટ આવેછે અને ત્યાંથી કચ્છના અખાતમાં જાયછે.

કપાસ, બાજરી, જુવાર, ઘઉં, ચણા, અડદ, મઠ, મગ, ચોળા, તલ અને શેરડી, એ મુખ્ય નિકાસ છે. આ ઈલાકામાં ઘણાં બંદર છે ત્યાંથી રૂ, ઊન, અનાજ, ઘી, ગોળ, તેલ, ઘોડા, ઢોર, વગેરે મુંબઈ તથા બીજાં બંદરો ખાતે જાયછે. એમાં હિંદુ લોકનાં મોટાં તીર્થ છે. તેઓમાં મુખ્ય દ્વારકા, સોમનાથ કે પ્રભાસપાટણ, તથા પાલીતાણા. એ છેલું શ્રાવક લોકનું છે.

ઉપર કહેલા ચાર પ્રાંત દશ પરગણાંમાંથી કરેલા છે. એ પરગણાંનાં નામ, (૧) झालावाड, (२) गोहेलवाड, (३) उंडसरवैया, (४) बाबरीआवाड, (५) काठीआवाड, (६) सोरठ, (७) बर्डा, (८) हालार, (९) मच्छुकांठो, (१०) ओखामंडळ.*

(१) झालावाड.

નદીઓ.—૧. भोगावो વઢવાણ અને જાંબુના થડમાં વહેછે. ૨. लीमडीनो भोगावो વડોદ, લીમડી વગેરેની પાસે વહેછે. ૩. फलकु ધ્રાંગદ્રા પાસે છે. ૪. बांभण સરાડવા તથા હળવદની વચ્ચે છે. ૫. मच्छु વાંકાનેર આગળ છે.

मुख्य संस्थान.	मुख्य शहेर.
१ ध्रांगद्रुं.	ध्रांगद्रुं અને हळवद.
२ लीमडी.	लीमडी.
३ वढवाण.	वढवाण.
४ वांकानेर.	वांकानेर.
५ थानलकतर.	लकतर અને थान.
६ सायला.	सायला.
७ चूडा.	चूडा.
८ बजाणा.	बजाणा.

એ સિવાય એમાં બીજાં ૪૫ નાનાં સંસ્થાન છે.

(२) गोहेलवाड.

નદીઓ.—૧. भावनगरनी खाडी. २. शेत्रुंजी. ३. मालण મહુવા પાસે છે. ૪. धांतरवडी રાજુલા પાસે છે.

* આ ૧૦ પરગણાંનું વિશેષ વર્ણન આગળ લખ્યું છે તે કાઠીઆવાડની નિશાળોને સારૂ છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર તેઓમાંનાં મુખ્ય સંસ્થાન શીખવવાં. ને પછી સંસ્થાનોની ઊપજ વગેરે લખ્યાં છે તે પણ માત્ર કાઠીઆવાડની નિશાળોને વાસ્તે છે.

मुख्य संस्थान.	मुख्य शहेर.
१. भावनगर.	भावनगर, शिहोर, कुंडला, महुवा, વગેરે.
२. पालीताणा.	पालीताणा અને गारिआधर.
३. वळा.	वळा.
४. लाठी.	लाठी.

એ સિવાય એમાં ૨૧ નાનાં સંસ્થાન છે.

(३) उंडसरवैया.

નદીઓ.—बगड એ ડાઠાને પડએ છે.

मुख्य संस्थान.	मुख्य गाम.
डाठा.	डाठा.
गणधोळ.	गणधोळ.
चोक.	चोक.

બીજાં નાનાં સંસ્થાન ૨૦ છે.

(४) बाबरीआवाड.

નદીઓ.—१. धांतरवडी. २. रायडी. ३. धोळादरी. ४. रुपेण.

मुख्य संस्थान.	मुख्य गाम.
जाफ्रावाद.	जाफ्रावाद.
डेडाण.	डेडाण.

એ ઉપરાંત ૩૦ નાનાં સંસ્થાન છે.

(५) काठीआवाड.

નદીઓ.—१. शुकभादर રાણપુર, નાગનેશ વગેરેની પાસે. २. गोंडली ગોંડલ પાસે. ३. शेत्रुंजी ધારી પાસે.

મુખ્ય સંસ્થાન.	મુખ્ય શહેર.
૧. અમરેલી (ગાયકવાડી)	અમરેલી અને ધારી.
૨. જેતપુર અને બીલખા.	જેતપુર, ચીતલ અને બીલખા.
૩. બગસરા.	બગસરા.
૪. જસદણ.	જસદણ.

એ સિવાય બીજાં ૪૬ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૬) સોરઠ.

નદીઓ.—ભાદર, મુછ્રી, ઓઝાત, સાબળી, કાંબહોરણ, સામન અને શીંગવડો.

મુખ્ય સંસ્થાન.	મુખ્ય શહેર.
૧. જૂનાગઢ.	જૂનાગઢ અને વેરાવળ.
૨. કોડીનાર. (કાઠીઆવાડમાં અમરેલીનું પરગણું)	કોડીનાર.
૩. બાટવા.	બાટવા.
૪. અમરાપુર.	અમરાપુર.

(૭) બર્ડા.

નદીઓ.—ભાદર નવીબંદર પાસે.

આ ભાગમાં પોરબંદર કરીને એકજ સંસ્થાન છે. તેનું મુખ્ય શહેર પોરબંદર છે.

(૮) હાલાર.

નદીઓ.—૧. રામાવતી લાલપોર તથા છીકારી પાસે. ૨. ઊંડ જોડીઆ પાસે. ૩. આજી રાજકોટ તથા બાળંભા પાસે.

મુખ્ય સંસ્થાન.	મુખ્ય શહેર.
૧. નવાનગર.	નવાનગર, જોડીઆ, આમરણ, ખંભાળીઆ.
૨. ગોંડલ.	ગોંડલ અને ધોરાજી.
૩. રાજકોટ.	રાજકોટ અને સરધાર.
૪. ધ્રોળ.	ધ્રોળ અને સરપદડ.
૫. ધ્રાફા.	ધ્રાફા.

એ સિવાય બીજાં ૨૩ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૯) મચ્છુકાંઠો.

નદીઓ.—૧. મચ્છુ મોરબી, માળીઆ પાસે. ૨. ઘોડાધ્રાડ એ મોરબી તાલુકાના ગામ જેતપુર અને માળીઆ તાલુકાના ગામ વરડુસર પાસે થઈને રણને મળેછે.

મુખ્ય સંસ્થાન.	મુખ્ય શહેર.
૧. મોરબી.	મોરબી.
૨. માળીઆ	માળીઆ.

(૧૦) ઓખામંડળ.

આ પ્રાંત હાલારની પશ્ચિમે છે તેને ફરતો ઘણે ઠેકાણે દરિયો આવેલો છે. એમાં મુખ્ય ગામ દ્વારકા, કચ્છીગઢ, આરંભડુ, પોશીતરૂ, ધીણાકી અને મઠી છે.

આ પ્રાંત ગાયકવાડને તાબે છે.

કાઠીઆવાડનાં સંસ્થાનો. હાકેમની જાત. સંસ્થાનની વસ્તી. રાજ્યકર્ત્તાના ઈલકાબ, નીપજ તથા નિકાસઃ—

પહેલો વર્ગ—

જૂનાગઢના નવાબ.	બાબી મુસલમાન.......૩૮૧૦૦૦
નવાનગરના જામ.	જાડેજા રજપૂત..........૨૯૧૦૦૦

भावनगरना रावळ.	ગોહેલ રજપૂત.	...૪૦૪૦૦૦
ध्रांगध्राना राज.	ઝાલા રજપૂત	૮૮૦૦૦

બીજો વર્ગ—

मोरबीना ठाकोर.	જાડેજા રજપૂત. ...	૯૧૦૦૦
वांकानेरना राज.	ઝાલા રજપૂત.	૨૯૦૦૦
पालीताणाना ठाकोर.	ગોહેલ રજપૂત.	૫૧૦૦૦
ध्रोळना ठाकोर.	જાડેજા રજપૂત.......	૧૮૦૦૦
लीमडीना ठाकोर.	ઝાલા રજપૂત.	૪૬૦૦૦
राजकोटना ठाकोर.	જાડેજા રજપૂત.......	૩૭૦૦૦
गोंडळना ठाकोर.	જાડેજા રજપૂત	૧૩૭૦૦૦
वढवाणना ठाकोर.	ઝાલા રજપૂત.	૪૫૦૦૦
जाफरावादना हबशी.	હબશી મુસલમાન. ...	૧૦૫૦૦

ત્રીજો વર્ગ—

पोरबंदरना राणा.	જેઠવા રજપૂત.	૭૨૦૦૦
वलाना ठाकोर.	ગોહેલ રજપૂત.	૧૩૦૦૦
लखतरना ठाकोर.	ઝાલા રજપૂત.........	૨૦૦૦૦
बाटवाना बाबी.	બાબી મુસલમાન. ...	૨૬૦૦૦
जसदणना राजा.	ખાચરકાઠી	૩૩૦૦૦
सायलाना ठाकोर.	ઝાલા રજપૂત.........	૧૭૦૦૦
चूडाना ठाकोर.	ઝાલારજપૂત	૧૪૦૦૦

ચોથો વર્ગ—

मूळीना ठाकोर.	પરમાર રજપૂત	૧૮૦૦૦
लाठीना ठाकोर.	ગોહેલ રજપૂત.........	૮૦૦૦
बजाणाना मलेक.	મલેક મુસલમાન......	૧૭૦૦૦
नानां संस्थानो.		૪૪૧૦૦૦

એ સંસ્થાનો ગાયકવાડ કે ઈંગ્રેજને ખંડણી આપેછે.*
ઘઉં, રૂ, તેલ, ખાદી, ખાણના પત્થરા.
ધાન્ય, કાપડ, રેશમ, ખાણના પત્થરા.
ધાન્ય, રૂ, તેલ, કાપડ, ત્રાંબા પીતળનાં વાસણ.
ધાન્યં, રૂ, મીઠું, ત્રાંબા પીતળનાં વાસણ.
કાપડ, માટીનાં વાસણ, ખાણના પત્થરા.
ધાન્ય, રૂ, મીઠું, કાળા આરસના પત્થરા.
એજન.
ધાન્ય અને કાપડ.
ધાન્ય.
રૂ, ઘઉં, જુવાર, બાજરી, ખાદી.
જુવાર, બાજરી, ચણા, ઘઉં, ખાણના પત્થરા.
રૂ, જુવાર, બાજરી, ઘઉં, શેરડી.
ધાન્ય, રૂ, મીઠું અને સાબુ.
બાજરી, ઘઉં, રૂ, ખાદી, ખાણના પત્થરા.
ધાન્ય, રૂ, રેશમનાં કપડાં, ખાણના પત્થરા.
ધાન્ય, રૂ, તેલ અને કાપડ.
ધાન્ય, રૂ, અને માટીનાં વાસણ.
રૂ અને બાજરી.
ધાન્ય, રૂ, અને માટીનાં વાસણ.
ધાન્ય અને રૂ.
ધાન્ય અને રૂ.
ધાન્ય અને રૂ.
ધાન્ય, રૂ, તેલ, કાપડ, તાંબા પીતળનાં વાસણ.
ધાન્ય અને રૂ.

---

* જંજીરાના તથા જાફરાવાદના હબસીને માથે ખંડણી નથી.

૨. पालणपुर एजन्सि.*

આ એજન્સિ ગૂજરાતની ઉત્તરે છે. એની ઉત્તરે મારવાડ અને શિરોઈ, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મૂલક, પૂર્વે શિરોઈ અને મહીકાંઠા એજન્સિ અને પશ્ચિમે કચ્છનું રણ છે. એની લંબાઈ આશરે ૧૦૦ મૈલ છે તથા પહોળાઈ પણ એટલીજ છે. એનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૨,૭૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૯૩૪ ગામ તથા પાંચ લાખ માણસની વસ્તી છે. વસ્તીનો ઘણો ખરો ભાગ હિંદુ છે. એમાં ૧૭ નિશાળો છે તેમાં ૯૫૪ નિશાળીઆ ભણેછે. એની ઉત્તર તરફના ભાગ તથા શિરોઈ પાસેના ઈશાન કોણના ભાગ સિવાય બાકીનો દેશ સપાટ છે. એમાં बनास અને सरस्वती એ બે નદી શિરોઈના ડુંગરમાંથી નીકળીને કચ્છના રણમાં વહેછે. એની નિકાસ—બાજરી, જુવાર, ઘઉં, મગ, મઠ અને બીજું ધાન્ય. પાલણપુર એજન્સિમાં ડાંગર અને શેરડી પાકેછે. વારાઈ અને રાધનપુરમાં રૂ પેદા થાયછે તે ધોળેરાને રસ્તે મુંબઈ મોકલવામાં આવેછે. આ એજન્સિ પાલણપુરના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના તાબામાં છે, તેનો જાથુ મુકામ પાલણપુરમાં છે, પણ વરસમાં એક વાર તપાસ કરવા તથા મુકદ્દમા ચૂકવવા સારૂ સાહેબ ફરવા નીકળેછે.

એમાં મુખ્ય સંસ્થાન ૧૧ છે, તેમાંના पालणपुर અને कांक्रेज ગાયકવાડને ખંડણી આપેછે ને બાકીનાંને શિર ખંડણી નથી. એ ૧૧ સંસ્થાન નીચે પ્રમાણેઃ—

(૧) મુસલમાની સંસ્થાન.	ગામની સંખ્યા.	મુખ્ય શહેર.
पालणपुर.	૩૯૮	पालणपुर અને डीसा.
राधनपुर.	૧૫૦	राधनपुर.

* આ એજન્સિનું વર્ણન એમાંની નિશાળોને સારૂ છે. બીજી નિશાળોમાં સંસ્થાનોનાં નામ, નદીઓ, સરહદ, કસ્બા ને જુજ હકીકત શીખવવી.

वाराइ.	४२	वाराइ.
तेरवाडा.	२४	तेरवाडा.

પહેલાં બે સંસ્થાન મોટાં છે તેનું જૂદું વર્ણન હવે આવશે. વારાઈ સંસ્થાનમાં ૨૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે ને તે જાટ રાજાને તાબે છે. તેરવાડા સંસ્થાનમાં ૭,૩૦૦ માણસની વસ્તી છે; તે બલૂચ ઠાકોરને તાબે છે.

(૨) રજપૂત સંસ્થાન.	ગામની સંખ્યા.	મુખ્ય શહેર.
थराद अने मोरवाडा.	१२३	थराद.
वाव.	३५	वाव.
सुइगाम.	१५	सुइगाम.
देवदर.	४६	देवदर.
चारचट तथा सांतलपुर.		

થરાદ સંસ્થાન ઠાકોરને તાબે છે. તેમાં ૫૧,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. વાવ સંસ્થાનના ઠાકોરના તાબામાં ૨૩,૦૦૦ માણસ છે. છેલ્લાં ત્રણ સંસ્થાન પણ ઠાકોરોનાં છે. સુઈગામમાં ૧૦,૧૦૦, દેવદરમાં ૧૯,૭૦૦, અને ચારચટ તથા સાંતલપુરમાં ૧૮,૧૦૦ માણસની વસ્તી છે. સાંતલપુરના ઠાકોર જાડેજા રજપૂત છે તે કચ્છમાંના અડેસણમાં રહેછે.

(૩) કોળી સંસ્થાન.

भाभर.	१७	भाभर.
कांक्रेज.	६२	कांक्रेज.

ભાભરમાં ૫૬,૦૦ અને કાંક્રેજમાં ૩૭,૭૦૦ માણસની વસ્તી છે. કાંક્રેજ સંસ્થાન ગાયકવાડને આશરે રૂ. ૫,૦૦૦ દર-વર્ષે ખંડણી આપેછે.

એ સિવાય એમાં બીજાં નાનાં નાનાં સંસ્થાનો છે. તેમાં બે હજાર માણસ વસેછે.

(૧) पालणपुर संस्थान.

એની ઉત્તરે મારવાડ અને શિરોઈ, દક્ષિણે ગાયકવાડ તાબાના પાટણ અને ખેરાળુ તાલુકા, પૂર્વે શિરોઈ અને દાંતાનાં સંસ્થાન અને પશ્ચિમે થરાદ અને દેવદર છે. એ સંસ્થાન ૬૦ મૈલ લાંબું અને ૪૫ મૈલ પહોળું છે. એમાં આશરે ૪૦૦ ગામ છે તેમાં ૨,૧૬,૦૦૦ માણસ વસેછે. એ સંસ્થાન દરવર્ષે ગાયકવાડને રૂ. ૫૦,૦૦૦) ખંડણી આપેછે. મુખ્ય તાલુકા धानदोर, डीसा, धानेरा, पाथावाडा, અને दांतीवाडा છે.

મુખ્ય નદીઓ.—बनास, सरस्वती, અને नीमगाखी.

મુખ્ય કસ્બા.—पालणपुर. ત્યાંના રાજ્યકર્તા દીવાન કહેવાયછે. તે ધર્મે મુસલમાન અને જાતે પઠાણ છે. પાલણપુરને ફરતો કોટ છે તેને સાત દરવાજા છે. એમાં આશરે ૧૮,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. પોલિટિકલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબનું એ સદર સ્ટેશન છે. એની પાસે ડીસા છે ત્યાં ઇંગ્રેજ સરકારના લશ્કરની છાવણી છે. પાલણપુર અને ડીસા એ બે રેલવે સ્ટેશન છે.

મુખ્ય નિકાસ.—ઘઉં, ડાંગર, બાજરી, બીજું ધાન્ય. શેરડી, થોડું રૂ, અફીણ અને ઈમારતી લાકડું.

(૨) राधनपुर संस्थान.

એની ઉત્તરે મારવાડ અને તેરવાડા, દક્ષિણે માંડળ અને ઝિંઝુવાડા, પૂર્વે ગાયકવાડનું પાટણ પરગણું, અને પશ્ચિમે વારાઈ સંસ્થાન છે. એ ૩૫ મૈલ લાંબું અને ૩૫ મૈલ પહોળું છે. એમાં ૧૫૦ ગામ છે તેમાં ૯૧,૫૦૦ માણસ વસેછે. એમાં बनास નદી ખારી જમીનપર થઇને વહેછે તેથી એનું પાણી પીવા જોગ નથી. એ કારણ માટે ઘણી જગ્યાએ તળાવો ખોદેલાંછે. વાઘેલ નામે તળાવ ઘણું સુંદર છે તે વાઘેલા રજપૂતોએ બંધાવ્યું હતું. એનો મુખ્ય કસ્બો राधनपुर. ત્યાંના નવાબ બાબી ઓલાદના છે.

એને ફરતા કોટને આઠ દરવાજા છે. એમાં ૧૪,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એ સંસ્થાનમાં સમો અને મુંજપુર નામે બે મોટા કસ્બા છે. એ સસ્થાનની મુખ્ય નિકાસ ઘઉં, ચણા, અને રૂ છે. વેપારને ઉત્તેજન આપવા માટે દરબારે રૂ લોઢવાના કારખાંનાને મદદ કરી છે, અને ગૂજરાતમાંથી રેશમ વણનારાઓને તેડાવી રાખ્યા છે.

(३) महीकांठा एजन्सि*.

એ એજન્સિ ગૂજરાતની ઈશાન કોણમાં છે. એની ઉત્તરે આબુ પર્વતને લગતા ડુંગરો, પૂર્વે મેવાડનો પહાડી મુલક, દક્ષિણે ગાયકવાડનો દેહેગામ તાલુકો, અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લા તથા રેવાકાંઠા, અને પશ્ચિમે ગાયકવાડના મુલક તથા પાલણપુર એજન્સિ છે. એ ૯૦ મૈલ લાંબો તથા ૬૦ મૈલ પહોળો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪,૦૦૦ ચોરસમૈલ છે. એમાં ૧,૬૪૫ ગામ તથા ૪,૪૭,૦૫૬ માણસની વસ્તી છે; એમાંના ૧,૬૭,૯૭૨ કોળી છે. એ ગામોમાં ૪૫ નિશાળ છે, ને તેમાં ૨,૧૭૦ નિશાળીઆ ભણે છે. એની ઉત્તરે અને પૂર્વે ડુંગરો અને જંગલો છે, પરંતુ બાકીનો પ્રદેશ સપાટ છે.

મુખ્ય નદીઓ.—૧. साबरमती મેવાડમાં ઉત્પન્ન થઈ દક્ષિણ તરફ સાદરા અને અમદાવાદ થઈ ખંભાતના અખાતને મળેછે. ૨. वात्रक ડુંગરપુર પાસે ઉત્પન્ન થઈ મેગ્રજ, ભાલપુર, ભાંડવા અને ખેડા પાસે થઈ સાબરમતીને મળેછે. ૩. हाथमती અને ૪. खारी સાબરમતીને મળેછે, અને ૫. मेश्वो તથા ૬. माजुम વાત્રકને મળેછે. ખેતરોમાં પાણી પૂરૂં પાડવા માટે અહમદનગરથી हाथमतीની નહેર ખોદેલી છે તે વાલીરૂળા પાસે ખારીને મળેછે. એની

---

* આ એજન્સિનું વિસ્તારેલું વર્ણન એ એજન્સિની નિશાળોને માટે છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર સીમા, પરગણાંનાં ને સંસ્થાનનાં નામ, કસ્બા, નદીઓ, અને થોડી હકીકત શીખવવી.

મુખ્ય નિકાસ બાજરી, જુવાર, બીજું ધાન્ય, તમાકુ, થોડુંક અફીણ અને રૂ છે. કૂવા વગેરેના પાણી વડે ખેતરમાં ઘઉં, મકાઈ, અને શેરડી પકવેછે. એ પોલિટિકલ એજંટના ઉપરી-પણા નીચે છે. તે સાદરામાં રહેછે. કોઈ કોઈ વાર ઈડર અને બીજે સ્થળે તે જાયછે. એમાં પુસ્તકશાળા, ગૂજરાતી, ઉર્દુ અને તાલુકદારી નિશાળો છે. એ એજન્સિના ૫૯ ભાગ કરેલા છે તેપર ૪૮ ઠાકોરોનો અમલ છે. એ ઠાકોરોમાં ૧૮ રજપૂત અને ૩૦ કોળી છે. ઘણાખરા ઠાકોરો ગાયકવાડને ખંડણી આપેછે. કેટલાક ઈડર સંસ્થાનને અથવા ઇંગ્રેજ સરકારને ખંડણી આપેછે. માત્ર ચાર રાજ્ય ખંડણી ભરતાં નથી. નવેંબર માસમાં સામળાજીનો અને ફેબ્રુઆરિમાં ખેડબ્રહ્મોનો એવા બે મોટા મેળ. ભરાયછે. એના ૫૯ ભાગ છ પરગણાંમાં આવેલાછે.

૧. नानीमारवाड. એમાં ઈડરના મહારાજાના, તેના ભાયાતના, દાંતા, માલપુર અને બીજા રાજાઓના મુલક છે.

૨. रेवर. એ રેવર રજપૂતોનું છે. એમાં મોહનપુર, રણાસણ, વગેરે બીજા તાલુકા છે.

૩. साबरकांठो. એમાં માણસા, પેથાપુર, વરસોડા, અને ઈલોલ એ મુખ્ય તાલુકા છે.

૪. वात्रक कांठो. આમલીઆરા, ઘોડાસર, સાઠંબા, પુનાદરા, અને ખડાળ એ મુખ્ય તાલુકા છે.

૫. बावीसी. વાસણા, મહીસા, દંભોડા, અને બીજાં મહેવાશી ગામડાં એમાં છે.

૬. कटोसण. જોટાણા, સાંથલ, કટોસણ, મગુના, વગેરે શહેરો છે.

આ પરગણાંમાં નીચે લખેલાં મુખ્ય સંસ્થાન છે:—

(૧) ईडर संस्थान. મહીકાંઠા એજન્સિમાં એ મોટામાં

મોટું સંસ્થાન છે. તેમાં ૨,૧૭,૩૮૨ માણસની વસ્તી છે. એને અહ્મદનગર તાલુકો જોડેલો છે. એ પહેલાં ઈડરના મહારાજાને તાબે હતું, પરંતુ કેટલાક કાળસૂધી જોધપુરના મરહૂમ મહારાજા તખ્તસિંગના તાબામાં હતું. ઈ.સ. ૧,૮૪૮ માં એ સંસ્થાન ઈડરના મહારાજાને આપવાની ઇંગ્રેજ સરકારે જોધપુરના મહારાજાને જરૂર પાડી. ઈડર એ રાજધાની છે, અને ત્યાંના રાજા જોધપુરના મહારાજાના કુટુંબી છે. અહમનગર, વડાલી, બાયડ, ચોયલા, અને ગાબટ, એ મોટાં ગામ છે. એની ઉપજમાં સર્વ જાતનું ધાન્ય, તલ, શેરડી, અફીણ અને સાબુ છે. અહમનગરપાસે ખાણોમાંથી પત્થરા નીકળેછે તે ઘર બાંધવાના કામમાં આવેછે.

(૨) દાંતા અને માલપુર સંસ્થાનો પણ રજપૂત ઠાકોરોનાં છે. દરેક સંસ્થાનમાં ૧૦,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે. એમાં બાજરી, ઘઉં વગેરે ધાન્ય પાકેછે. માલપુરમાં ડાંગેર પાકેછે અને દાંતામાં શેરડી પાકેછે. દાંતામાં ખાણમાંથી આરસના પત્થરા નીકળેછે. દાંતાની પાસે આરાસૂરનો પહાડ છે તે ઉપર અંબાભવાનીની જાત્રા કરવા હિંદુ લોક જાયછે.

(૩) મોહનપુર સંસ્થાન પણ રજપૂત ઠાકોરોનું છે. એમાં ૧૪,૦૧૧ માણસની વસ્તી છે, તથા બાજરી, મઠ, જુવાર, ઘઉં, તલ અને કોદ્રા પાકેછે. અરપોદ્રામાં અબરખની ખાણ છે.

(૪) માલુસણા-સતલાસણા સસ્થાન પરમાર કોળી ઠાકોરનું છે. એમાં ૮,૫૦૦ માણસની વસ્તી છે તથા બાજરી, મઠ, જુવાર, ઘઉં અને શેરડી પાકેછે.

(૫) માણસા સંસ્થાન રજપૂત ઠાકોરનું છે તેમાં ૧૧,૮૯૩ માણસની વસ્તી છે તથા બાજરી, મઠ, તલ, જુવાર, ઘઉં ને કોદ્રા પાકેછે.

(૬) ઘોડાસર અને આમલીઆરા સંસ્થાનો કોળી ઠાકો-

રોનાં છે. ઘોડાસરમાં ૮,૨૭૩ અને આમલીઆરમાં ૧૦,૬૬૨ માણસની વસ્તી છે. એ બંને સંસ્થાનોમાં બાજરી, ઘઉં, ડાંગેર અને બીજું ધાન્ય પાકેછે.

---

(૪) रेवाकांठा एजन्सि.*

આ એજન્સિ ગૂજરાતની પૂર્વે છે. એની વાયવ્ય, ઉત્તર અને ઈશાન કોણમાં મહીકાંઠા અને રજપૂતાના માંહેલાં સંસ્થાનો, પૂર્વે મધ્ય હિંદુસ્તાન માંહેલાં સંસ્થાન અને ખાનદેશ-દક્ષિણે ગાયકવાડનો મુલક અને સૂરત જિલ્લો, અને પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મૂલક, ભરૂચ અને ખેડા જિલ્લા તથા પંચમહાલનો થોડોક ભાગ છે. એની લંબાઈ આશરે ૧૪૦ મૈલ અને પહોળાઈ ૬૦ મૈલ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪.૮૭૯ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૪,૮૭,૬૪૭ માણસની છે. એમાં ૬૩ નિશાળો છે તેમાં ૨,૭૩૪ નિશાળીઆ ભણેછે. આ એજન્સિની જમીન ઘણે, ખરે ઠેકાણે ટેકરાવાળી, કોઈ ઠેકાણે સપાટ અને કોઈ ઠેકાણે પહાડી અને જંગલવાળી છે.

મુખ્ય પર્વત.—राजपीपळा.

મુખ્ય નદીઓ.—૧. मही રજપૂતાના અને મધ્ય હિંદુસ્તાનના ડુંગરોમાંથી નીકળીને લુણાવાડા અને પંચમહાલની પશ્ચિમે થઈ ખંભાતના અખાતને મળેછે. ૨. नर्मदा. સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને રાજપીપળા સંસ્થાન તથા ભરૂચની પશ્ચિમે થઈ ખંભાતના અખાતને મળેછે. એ બે નદી સિવાય पुनम, गोमा, ढाढर, विश्वामित्री, हेरण, करजण, અને ओर એ નાની નદીઓ છે.

* આ એજન્સિનું લાંબું બયાન એમાંની નિશાળોને માટે છે. બીજી નિશાળોમાં એની સીમા, સંસ્થાન, નદીઓ, કસ્બા તથા થોડી હકીકત કહેવી.

એ એજન્સિ પોલિટિકલ એજંટના ઉપરીપણાનીચે છે. તે વડોદરા કાંપમાં રહેછે. કોરા દિવસમાં તે ફરવા જાયછે. મહી-કાંઠાની પેઠ એમાં પણ કેટલાક તાલુકદારો છે. એમાં છ મોટાં સંસ્થાન છે તેમાંનાં પાંચ રજપૂત ઠાકોરોનાં છે અને છઠું મુસલમાનનું છે. વળી એમાં कडाणा, संजेली, भादरवा અને उमीटा એ નાનાં સંસ્થાનો છે. એમાંનાં સંસ્થાનોના બે સમૂહ કર્યાછે. એકનું નામ संखेरा मेवास છે, તેમાં ૨૮ સંસ્થાનો છે અને બીજાનું નામ पांडु मेवास છે.

આ એજન્સિ માંહેલાં સર્વ સંસ્થાનો ગાયકવાડને કે ઇંગ્રેજ સરકારને ખંડણી આપેછે.

છ મોટાં સંસ્થાન નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(૧) राजपीपळा.—રેવાકાંઠા એજન્સિમાં એ મોટામાં મોટું સંસ્થાન છે. એમાં ૧,૫૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એ ૯૦ મૈલ લાંબું અને ૬૦ મૈલ પહોળું છે. એની ઉત્તરે નર્મદા અને દક્ષિણે તાપી વહેછે. એમાં મુખ્યત્વે રજપૂત, ભીલ, અને કણબી લોક વસેછે. એનું મુખ્ય શહેર नांदोद છે, તેમાં રાજા રહેછે. એ સંસ્થાનમાં ડુંગરા અને જંગલો ઘણાં છે. ઇમારતી લાકડાં પુષ્કળ થાયછે, ને તેનો વેપાર ઠીક ચાલેછે. રૂ તથા જૂદી જૂદી જાતનું ધાન્ય પણ પાકેછે. કોઈ કોઈ ઠેકાણે અકીક જડેછે.

(૨) छोटाउदेपुर.—એમાં ૧,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એના રજપૂત ઠાકોરને મહારાવળ કહેછે. એમાં ઇમારતી લાકડું અને જૂદી જૂદી જાતનું ધાન્ય થાયછે.

(૩) बारीआ.—એનું ક્ષેત્રફળ ૮૧૫ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૬૦,૦૦૦ માણસની છે. એના રજપૂત રાજાને પણ મહારાવળ કહેછે. તેમાં દરદીઓને સારૂ દવાખાનું સ્થાપ્યું છે.

(૪) लुणावाडा.—એનું ક્ષેત્રફળ ૩૯૮ ચોરસ મૈલ અને

વસ્તી ૪૦,૦૦૦ માણસની છે. રજપૂત મહારાણા લુણાવાડામાં રહેછે. એ કસ્બામાં ગામસુધરાઈ ખાતું છે.

(૫) સુંથ.—એનું ક્ષેત્રફળ ૪૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એના રાજા પણ રજપૂત મહારાણા કહેવાયછે. આ સંસ્થાનમાં, બારીઆ અને લુણાવાડામાં જૂદી જૂદી જાતનું ધાન્ય અને ઈમારતી લાકડું થાયછે.

(૬) વાડાસીનોર.—એમાં ૩૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એમાં ધાન્ય અને રૂ પાકેછે. એના ઉપર અમલ કરનારને નવાબ કહેછે.

૫. ગાયકવાડ સંસ્થાન.

એના તાબાનાં ગામો ઘણાં વીખરાતાં અને બીજાં રાજ્યો જોડે સેળભેળ થઈ ગયાંછે. એનો મુખ્ય ભાગ એક બાજુએ ભરૂચ અને બીજી બાજુએ ખેડા જિલ્લા, પંચમહાલ અને રેવાકાંઠા એજન્સિની વચ્ચે છે. એ ભાગનું મુખ્ય શહેર વડોદરા છે, ને તેમાં મહારાજા ગાયકવાડ રહેછે. બીજો ભાગ સૂરત જિલ્લા જોડે સેળભેળ થઈ ગયોછે. તેમાં નવસારી, વલ્લાવી, બલેશ્વર, ગણદેવી, તલાગી વગેરે પરગણાં છે. ત્રીજો ભાગ કાઠીઆવાડમાં છે તેમાં અમરેલી મહાલ અને ઓખામંડળ છે. ચોથો ભાગ પાલણપુર અને મહીકાંઠા એજન્સિ તથા અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લાની વચ્ચે છે. એ ભાગમાં મુખ્ય શહેર પાટણ, સિદ્ધપુર, મેસાણા, કડી વગેરે છે. કાઠીઆવાડ, પાલણપુર, મહીકાંઠા, અને રેવાકાંઠા એજન્સિના તાલુકદારો પાસે ગાયકવાડની લહેણી ખંડણી ઇંગ્રેજ વસૂલ કરી ગાયકવાડને પહોંચાડેછે. વળી ખાનદેશમાં વજપુરતરાફ ગાયકવાડી છે. ગાયકવાડના રાજ ઉપર નજર રાખવા સારૂ વડોદરા શહેરમાં ઈંગ્રેજની તરફથી ગવર્નર જનરલનો એજંટ તથા ફોજ રહેછે. એમાં આશરે ૨૬,૦૦,૦૦૦ માણસ-

ની વસ્તી છે. વડોદરામાં ગાયકવાડે એક હાઈસ્કૂલ તથા ગામો-
માં થોડી ગૂજરાતી નિશાળો સ્થાપીછે. મુંબઈ ઈલાકાનાં દેશી
રાજ્યોમાં સર્વેથી મોટું એ રાજ્ય છે.

૬. खबात संस्थान.

એની ઉત્તરે અને પૂર્વે ખેડા જિલ્લો, અગ્નિકોણમાં ગાયક-
વાડનો મૂલક, દક્ષિણે મહી નદી અને ખંભાતનો અખાત
અને પશ્ચિમે સાબરમતી નદી અને અમદાવાદ જિલ્લો છે. એની
વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૧૬ કોસ અને વધારેમાં વધારે પહોળાઈ
૧૨ કોસ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૫૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૬૮
ગામં તથા ૮૩,૪૯૪ માણસની વસ્તી છે. એ તદન સપાટ, અને
નદી વિનાનું છે. ગહાદારી ફંડમાંથી નવાબસાહેબ એ નિશાળોનું
ખરચ ચલાવેછે. એ સંસ્થાનનો હાકેમ નવાબ કહેવાયછે. તે
મુગલ છે,ને ઇંગ્રેજને પોતાની જમાબંદીમાંથી ખંડણી, તથા બંદ-
રે જકાત લેવાયછે તેમાંથી ભાગ આપેછે. એ સંસ્થાન ખેડાના
કલેક્ટરના ઉપરીપણા નીચે છે, ને એની ખંડણી બોરસદનો
મામલતદાર વસૂલ કરેછે. એની રાજધાની खंबात મહીનદીને
કાંઠે તેના મુખ આગળ છે. એમાં ૩૩,૭૦૯ માણસની વસ્તી છે
તેમાંના ૨૦,૦૦૦ મુસલમાન છે. એમાં બાજરી, જુવાર, ઘઉં
અને બીજું ધાન્ય, મીઠું, રૂ, ગળી, અફીણ વગેરે પાકેછે. સૂત-
રાઉ કાપડ અને શેતરંજી ખંભાતમાં બનેછે. કપડવણજ વગેરે
ઠેકાણેથી અકીક લાવીને સાફ કરી તેનાં જૂદાં જૂદાં રૂપ બ-
નાવેછે. એ પત્થરા ઘણા વખણાયછે. વરસો વરસ ખંભાતના
અખાતમાં મુસાફરી કરવાને વધારે વધારે અડચણ પડતી જા-
યછે, તેથી કરીને દેશનો વેપાર પડી ભાગતો જાયછે.

૭. पंचमहाल एजन्सि.

પંચમહાલમાં ગવર્નરનો એજંટ રહેછે તેના તાબામાં नारुको-

ટની નાની જમીનદારી છે. એ સંસ્થાન પંચમહાલની અગ્નિકો-ણમાં છે અને તેની આસપાસ રેવાકાંઠાના છોટા ઉદેપુરની જ-મીન આવેલી છે. એનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૧૪૩ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૬,૮૩૭ માણસની છે. એની હવા સારી નથી. ત્યાં કોળી અને નાયકા લોકો વસેછે. નાયકા લોક જંગલી અને ભીલને મળતા છે. એના ઉપર એક કોળીનો અમલ છે. એમાં અનાજ પાકેછે, પરંતુ વેપારની મુખ્ય જણસ ઈમારતી લાકડું છે. એ સંસ્થાન ઇંગ્રેજ અને ગાયકવાડને ખંડણી આપેછે.

૮. सूरत एजन्सि.

આ એજન્સિ ને સૂરત જિલ્લો એક નથી. એમાં सचीण, वांसदा અને धरमपुर એ ત્રણ સંસ્થાન છે. તેઓ સૂરતના કલેક્ટરના ઉપરીપણા નીચે છે. એ સંસ્થાનોના સંબંધમાં તેને ગવર્નરનો એજંટ કહેછે.

सचीण.

એમાં ૧૭ ગામ છે તેઓ ઘણું કરીને સૂરત જિલ્લાના ચો-રાશી તાલુકામાં વીખરાયલાંછે. એમાં ૧૯,૧૫૧ માણસની વસ્તી છે. એ સંસ્થાનમાં જુવાર, બાજરી, ડાંગર, શેરડી ને રતાળુ પાકેછે, તથા ખાદી વગેરે કાપડ બનેછે.

મુખ્ય ગામ सचीण છે, પરંતુ નવાબનો મહેલ લાચપુરમાં છે. નવાબના બાપદાદા જંજિરામાં રહેતા અને મરાઠાના ઇતિ-હાસમાં તેમનાં કૃત્યને માટે પ્રખ્યાત છે. પ્રથમ બાલુમીઆં તે જગ્યા છોડીને ઇંગ્રેજે આપેલા આ પરગણામાં આવી રહ્યા.

वांसदा.

એની ઉત્તરે ગાયકવાડી અનાવળ અને અંતાપુર પરગણાં, પૂર્વે ખાનદેશ, દક્ષિણે ધરમપુર, અને પશ્ચિમે સૂરત જિલ્લો છે.

એની વસ્તી ૩૨,૩૨૮ માણસની છે. એ રજપૂત રાજાનું છે. એમાં ડુંગરા તથા જંગલ છે. એમાં મુખ્ય નદીઓ કાવેરી અને અંબિકા છે. એની રાજધાની વાંસદામાં ૭૦૦ માણસની વસ્તી છે. વીનાર અને કાંબળા મોટાં ગામ છે. વાંસદાના રાજાએ એક નિશાળ સ્થાપીછે ને તેને કેળવણી ખાતાને સોંપીછે. મુખ્ય નિકાસમાં ડાંગર, નાગલી, દાળ, તલ. કોદ્રા, જુવાર. શેરડી, મહુડાં અને ખજૂર પાકેછે. ઈમારતી લાકડું અને સીસમ થાયછે.

ધરમપુર અથવા રામનગર.

એની ઉત્તરે વાંસદા, પૂર્વે ખાનદેશ, દક્ષિણે થાણા જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સૂરત જિલ્લો છે. ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૨૪ મૈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ૧૫ મૈલ છે. એમાં ૬૮,૧૩૫ માણસની વસ્તી છે. એમાં ડુંગરા અને જંગલ ઘણાં છે.

નદીઓ.—ખરેરા, ઓરંગા, પાર, કોલક અને દમણગંગા.

મુખ્ય ગામ.—ધરમપુર એમાં રાજા રહેછે. એની વસ્તી ૧,૫૦૦ માણસની છે. રોમલુ, આછાવણી અને ગોડથળ મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ.—કઠોળ, શેરડી, ડાંગર, નાગલી અને બીજું ધાન્ય. ઈમારતી લાકડાંનો તથા સીસમનો વેપાર ઠીક ચાલેછે. લોકો સાદડી, નળિઆં, ઇંટ, માટીનાં વાંસણ, ચૂનો અને ખાટલાની પાટી બનાવેછે.

પ્રકરણ ૮ મું.

દક્ષિણ (દખણ)

દક્ષિણ દેશના મેદાનમાં મોટી નદીઓછે, ને તે નદીઓના કાંઠાની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે; પરંતુ હવા ભેજવગરની છે અને વરસાદ નિયમસર આવતો નથી, તેથી સારાં વરસોમાં પણ ઓ-

માસા સિવાય બાકીના વખતમાં ભૂમિ ખેતીવગર ઊજડ રહેછે, અને વનસ્પતિ ઊગતી નથી.

૧. खानदेश जिल्हो.—આખા ઈલાકામાં એ મોટામાં મોટો જિલ્લો છે. એમાં મુખ્ય નદી તાપી છે, અને धुळिआ, मालेगाम, અને नन्दुरबार એ નગરો છે. धुळिઆમાં મોટી કચેરીઓ છે.

એનું ક્ષેત્રફળ૧૦,૧૬૨ ચોરસ મેલ અને૧૦,૨૮,૬૪૨ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે નર્મદા નદી અને સાતપૂડા પર્વત, પૂર્વે મધ્ય પ્રાંતો અને વરાડ, દક્ષિણે સાતમાળા અથવા અજુંટા પર્વતો નિઝામના મૂલકથી એને જૂદો પાડેછે,નૈરૃત્ય કોણમાં નાશક જિલ્લો અને પશ્ચિમે (એજન્સિના મૂલકસહિત) સૂરત ઈલાકો, ગાયકવાડનો મૂલક અને રેવાકાંઠા એજન્સિ છે. તાપીનદી પૂર્વ દિશાએ ખાનદેશમાં થઈ નૈરૃત્ય કોણ તરફ વહેછે. ગિરણાનદી સહ્યાદ્રિ પર્વતમાંથી નીકળીને વાયવ્યકોણમાં વહી તાપીને મળેછે. એ બે નદીના કાંઠાની ભૂમિ ઘણુંકરીને રસાળ અને ખેડાણ છે, કેટલાક નીચા ડુંગરાસિવાય એ જિલ્લાનો મધ્ય અને પૂર્વ ભાગ સપાટ છે, અને થોડક ભૂમિ રસાળ છે,તોપણ તે ઘણું કરીને વેરાન અને ઊજડ છે. ઉત્તરે અને પૂર્વે એ મૂલક ઘણો ખડબચડો અને વિકટ છે,ઝાડો ઘણાં છે, અને તેમાં ભીલ લોકો રહેછે. મુખ્ય નિકાસ–અનાજ, કઠોળ અને રૂ; થોડી શેરડી અને તમાકુ પણ થાયછે. એ જિલ્લાના ૧૬ તાલુકા કર્યાછે અને ૨૨ કસ્બા છે. દરેક શહેરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. મુંબઈની રેલવે એ જિલ્લામાં થઈ અલાહબાદ અને કલકત્તાસૂધી જાયછે અને બીજી સડક ભોસાવળમાં છે તે મધ્ય પ્રાંતમાં નાગપૂર સૂધી જાયછે.

૨. खानदेश एजन्सि—ખાનદેશના કલેક્ટરના તાબાહેઠલ પશ્ચિમ ભાગમાં એ એજન્સિનાં સંસ્થાનો છે. (૧) दांगनो મૂलक, (૨) सुळगणानो મૂलक અને (૩) महेवासी परगणां.

(૧) दांगनो मूलक સહ્યાદ્રિ પર્વતની પશ્ચિમે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૦૦૦ ચોરસ મેલ તથા ૧૯,૦૦૦માણસની વસ્તી છે. સાત ભીલ સરદારનો એપર અમલ છે. એમાં પર્વતો અને ખીણો છે તેમાં ઘણુંખરે ઠેકાણે ઘાડા જંગલો છે. મુખ્ય પેદાશમાં ઈમારતી લાકડું છે તેમાં વિશેષે કરીને સાગ અને જૂદી જૂદી જાતનું ધાન્ય છે. હિંદુસ્તાની, મરાઠી અને ગૂજરાતી, એ ત્રણ ભાષા સેળભેળ બોલાયછે. બીજા ભાગ કરતાં ગૂજરાતજોડે આવજાનો તથા વેપારનો વહેવાર વધારે છે તેથી ગૂજરાતીનું પ્રબળ વિશેષ છે.

(૨) सुळगणानो मूलक દાંગના મૂલકની દક્ષિણે, પેઠ સંસ્થાનની ઉત્તરે, અને સહ્યાદ્રિ પર્વતની પશ્ચિમે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૬૦ ચોરસ મેલ તથા ૮,૦૨૩

માણસની વસ્તી છે. એ મૂલક દાંગના મૂલકના જેવા છે; માત્ર ફેર એટલાજ કે જંગલમાંથી ઘણાં ઝાડ કાપી નાંખ્યાંછે. એ મૂલકપર એક હિંદુ રાજા (દેશમુખ) નો અમલ છે.

(૩) महेवासी परगणां—એપર ૬ નાયકોનો અમલ છે. એમાં ૬,૭૮૦ માણસની વસ્તી છે. એ ખાનદેશ જિલ્લાની વાયવ્ય કોણમાં નર્મદા અને તાપી નદીઓની વચ્ચે છે. મુખ્ય નિકાસ–મહુડાં (એનો દારૂ બનેછે), મધ, લાખ અને ઇમારતી લાકડાંની છે. એ પરગણાની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે, તોપણ દાંગના મૂલકમાં ઇમારતી લાકડું જેવું મોટું અને સારૂં થાયછે તેવું એમાં થતું નથી. એમાં મુખ્યત્વે કરીને ભીલ લોક વસેછે.

૩. नाशक जिल्हो—એમાં મુખ્ય નદી ગોદાવરી અને મુખ્ય શાહેર नाशक છે.

એની ઉત્તરે ખાનદેશ જિલ્લો, દક્ષિણે અહંમદનગર, પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે થાણા જિલ્લો, પેંઠ સંસ્થાન અને ખાનદેશ એજન્સિ છે. પેંઠ સુદ્ધાં એ જિ-લ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૮,૧૧૬ ચોરસ મૈલ અને ૭,૩૪,૩૮૬ માણસની વસ્તી છે. પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વતની પાસે એ મૂલક પહાડી છે, અને પૂર્વ તરફ જતાં વધારે સપાટ અને ખુલ્લો છે. ઘણું કરીને ભૂમિ રસાળ છે, પરંતુ ઝાડ ઘણાં થોડાં છે. ઘણું કરીને ભૂમિનો ઢાળ પૂર્વ તરફ છે; પરંતુ ચંદ્ર પર્વત વડે એ મૂલકના બે ભાગ થાયછે. ઉત્તર ભાગમાં તાપીને મળનારી ગિરણા અને દક્ષિણ ભાગમાં ગોદાવરી નદી ત્ર્યંબક આગળ ઉત્પન્ન થઈને હિંદુસ્તાનમાં થઇ બંગાળાના ઉપસાગરને મળેછે. મુખ્ય નિકાસ–ડાંગર, જુવાર, બાજરી, નાગલી, અળશી, શેરડી, તમાકુ, રૂ, સણ અને જૂદી જૂદી જાતનું કઠોળ. નાશક અને ઇયોલા કસ્બાઓમાં ખેતી ઊપરાંત મુખ્ય ઉદ્યમ પીતળનાં વાસણ બનાવવાનો અને રેશમ વણવાનો છે. હર બાર વર્ષે સિંહરાશિમાં બૃહસ્પતિ આવેછે ત્યારે ગોદાવરીની મોટી જાત્રા નાશક ત્ર્યંબકમાં ભરાયછે. ત્ર્યંબકમાં ગોદાવરીનું મૂળ છે. એ જિલ્લાના ૧૦ તાલુકા અને બે પેટામહાલ કર્યા છે તેમાં ૬ નગર છે. દરેક નગરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. મુંબઇથી કલકત્તાસુધી રેલવે જાયછે તે થાણામાં કસૂર, અને ઇગતપુરી વચ્ચે થળ ઘાટને રસ્તે એ જિલ્લામાં થઈને જાયછે.

૪. पेंठ संस्थान.—એ નાશકના કલેક્ટરના તાબાહેઠળ છે. નાશક જિલ્લાની પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વતના પશ્ચિમ ઢા-ળમાં એ સંસ્થાન છે.

એનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૮૫૦ ચોરસ મૈલ અને ૪૭,૦૩૩ માણસની વસ્તી છે. એમાં ઇમારતી લાકડું અને જૂદી જૂદી જાતનું ધાન્ય પાકેછે. એ મુસ-લમાન બેગમના તાબામાં છે. પહેલાં એ હિંદવાણી હતી.

५. अहंमदनगर जिल्लो–એનું મુખ્ય શહેર अहंमदनगर છે.

એની ઉત્તરે નાશક જિલ્લો, પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય, અગ્નિકોણમાં સોલાપુર જિલ્લો, અને નૈરૃત્ય કોણમાં ભીમાનદી પુણા જિલ્લાથી એને જૂદો પાડેછે; પશ્ચિમે પુણા અને થાણા જિલ્લા છે. એનું ક્ષેત્રફળ૬,૬૪૭ ચોરસ મૈલ અને ૭,૭૩,૯૩૮ માણસની વસ્તી છે. એ જિલ્લાનો પૂર્વ ભાગ પહાડી છે,અને તેની ભૂમિનો ઢાળ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં છે,તેથી એ ભાગનું પાણી ઉત્તરે ગોદાવરીમાં અને દક્ષિણે ભીમાનદીમાં પડેછે.

કેટલાંક શહેરોમાં ઘણા લોકોનો મુખ્ય ઉધમ વણવાનો છે. મુખ્ય નિકાસ બાજરી અને તુવરની છે. તે વહેલી પકવેછે, અને પછી ઘઉં, ચણા, જુવાર અને તમાકુ પકવેછે. શેરડી અને શાકભાજી પણ ઊગેછે. લોકોનો મુખ્ય ખોરાક બાજરી અને જુવાર છે. એ જિલ્લાના ૧૧ તાલુકા કર્યાછે, તેમાં આઠ શહેરો છે. દરેક શહેરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે. આગલા મુસલમાની રાજ્યનો કિલ્લો અને રાજધાની અહંમદનગર હતું. મુંબઈથી મદ્રાસ અને હૈદરાબાદસૂધીની રેલવે એ જિલ્લાની દક્ષિણમાં થઈને જાયછે.

६. पुणा जिल्लो—એનું મુખ્ય શહેર पुणा છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૪,૯૮૩ ચોરસ મૈલ અને ૯,૦૭,૨૩૫ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે અહંમદનગર જિલ્લો, પૂર્વે અહંમદનગર અને સોલાપુર જિલ્લા, દક્ષિણે એની અને સતારા જિલ્લા અને ફલટન સંસ્થાનની વચ્ચે નીરા નદી છે, અને પશ્ચિમે એ જિલ્લાની અને કોંકણની વચ્ચે ભોર સંસ્થાન અને સહ્યાદ્રિ પર્વત છે.

એ જિલ્લામાં નદીઓ ઘણી છે. તેઓ ઘાટમાંથી નીકળી પૂર્વમાં વહેછે, અને જુન્નર પાસે ઉત્પન્ન થઈ એ જિલ્લાની પૂર્વ બાજુએ ભીમા વહેછે તેને મળેછે. મુંબઈથી મદ્રાસ અને હૈદરાબાદ સૂધી રેલવે જાયછે તે ભોરઘાટ ઉપર થઈ એ જિલ્લાની આરપાર જાયછે. એ જિલ્લાના ૮ તાલુકા કર્યાછે તેમાં ૯ કસ્બા છે. દરેક કસ્બામાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. મોટામાં મોટું શહેર પુણા છે તેમાં પહેલાં પેશવાની રાજ્યગાદી હતી. ચોમાસાના દિવસમાં મુંબઈના ગવર્નર સાહેબ પુણામાં રહેછે, કેમકે ત્યાંની હવા એ ૠતુમાં સારી હોયછે. શહેર બહાર થડમાં મોટી લશ્કરી છાવણી છે. મુખ્ય નિકાસ—ખરિફ પાકમાં જુવાર, બાજરી,તુવર,તલ,સણ, મગ,અડદ,કંદમૂળ અને નાચણી કે રાગી; રવિપાકમાં જુવાર,ઘઉં,ચણા અને જવ.

७. सतारा जिल्लो—એનું મુખ્ય નગર सतारा છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૫,૩૭૮ ચોરસ મૈલ તથા૧૧,૧૬,૦૫૦ માણસની વસ્તી છે.એની ઉત્તરે ભોર અને ફલટન સંસ્થાન છે, તથા નીરાનદી એને ફલટનથી જૂદો પાડેછે; પૂર્વે સોલાપુર જિલ્લો અને જત સંસ્થાન, દક્ષિણે કોલાપુર અને બેલગામ એજન્સિ અને પશ્ચિમે કોંકણના પ્રાંતો છે. એ જિલ્લો પહાડી છે અને તેનો ઢાળ સહ્યાદ્રિ પર્વતની પૂર્વમાં છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદી કૃષ્ણા છે તે પોતાની શાખા કોયના

સહિત મહાબળેશ્વરમાં ઉત્પન્ન થઈ એ જિલ્લામાં વહેછે. કૃષ્ણાનદીની બીજી શાખા વારણા દક્ષિણમાં છે. એ જિલ્લાની ઈશાન કોણમાં નીરાનદી ભીમાને મળેછે. મુખ્ય ઉધમ વણવાનો અને ખેતીનો છે. મુખ્ય ખેતીની પેદાશ જુવાર, બાજરી, ડાંગર, રૂ, ઘઉં, તુવર, ચણા, શેરડી, તમાકુ, વનસ્પતિ અને કંદમૂળ છે.

એ જિલ્લાના ૧૩ તાલુકા કર્યા છે તેમાં સતારાસુદ્ધાં સાત શહેર છે. પહેલાં સતારામાં શિવાજીના વંશજો રાજ કરતા.

૮. सतारा एजन्सि.—સતારા નીસબત જાગીરદારો પહેલાં સતારાના રાજાને આધીન હતા. પરંતુ હાલમાં ઇંગ્રેજના તાબેદાર છે. ઇંગ્રેજ સરકારનો એજંટ સતારાનો કલેક્ટર છે. એમની જાગીરો નીચે પ્રમાણેઃ—

	ક્ષેત્રફળ	વસ્તી.
पंतसचीव, भोरनो जागीरदार.	૫૦૦	૧૧૧૬૮૯
निंबाळकर, फलटननो जागीरदार.	૪૦૦	૫૯૫૩૬
पंत प्रतिनिधि, औंदनो जागीरदार.	૩૫૦	૫૮૯૮૦
डफळे, जतनो जागीरदार.	૭૦૦	૭૦૬૬૫
કુલ એકંદર	૧૯૫૦	૩૦૦૮૭૦

સતારા જિલ્લાના વાયવ્ય કોણમાં ભોર સંસ્થાન છે તેને તાબે કોંકણમધ્યે પશ્ચિમ ઘાટમાં એક અલાયદો મૂલક છે. અહિં ડાંગર, નાગલી વગેરે પાકે છે.

બીજાં સંસ્થાનોમાં ફલટણ એ જિલ્લાની ઉત્તરે અને ઔંદ અને જત સંસ્થાનો દક્ષિણે અને અગ્નિકોણમાં છે. એમની આસપાસના ઇંગ્રેજી મૂલકમાં જેવો પાક નીપજેછે તેવો એ ત્રણ સંસ્થાનોમાં થાયછે. જત સંસ્થાનમાં સૂરોખાર અને લોઢું જડેછે અને ગાળવાની કુલ્લી બનાવવાની માટી છે. મુંબઈ ઈલાકાના બીજા ભાગોમાં, તેમાં ઘણું કરીને સહ્યાદ્રિ પર્વતમાં પણ લોઢું જડેછે. સતારાના ચાર જાગીરદારોમાં પંતસચીવ અને પંત પ્રતિનિધિ બ્રાહ્મણ છે અને બાકીના બે મરાઠા છે.

૯. सोलापुर जिल्हो.—મુખ્ય શહેર सोलापुर છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૩,૮૯૯ ચોરસ મૈલ તથા ૬,૬૨,૯૮૬ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે અહુંમદનગર, દક્ષિણે ભીમાનદી અને સતારા એજન્સિ એની અને કલાદગી જિલ્લાની વચ્ચે છે; પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે સતારા અને પુણા જિલ્લા છે. બારશી તાલુકા સિવાય બીજા ભાગમાં વરસાદ થોડો પડેછે અને મૂલક ઊજડ દેખાયછે. કોંકણ અને દક્ષિણ કે મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠી ભાષા બોલાયછે, પરંતુ એ

જિલ્લાના દક્ષિણ ભાગમાં કાનડી પણ બોલાયછે. મુખ્ય નિકાસ—(ખરિફ) બાજરી, તુવર, ડાંગર અને રૂ; અને (રવિ) જુવાર, ઘઉં, અને ચણા. મોટાં શહેરોમાં ઘણાં લોકો વણવાનો ધંધો કરેછે. એ જિલ્લાના ૬ તાલુકા કર્યાછે તેમાં ૭ કસ્બા છે. દરેક કસ્બામાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. બારશી કસ્બામાં રૂનો વેપાર ઠીક ચાલેછે. હૈદરાબાદ જોડે સોલાપુરનો બહોળો વેપાર છે. બીજું નગર પંઢરપુર છે. તેમાં હર વરસ જાત્રા ભરાયછે ત્યારે ઘણા લોકો એકઠા થાયછે. મુંબઈથી હૈદરાબાદ અને મદ્રાસ સૂધીની રેલવે આખા સોલાપુર જિલ્લામાં થઈને જાયછે.

૧૦. अकलकोट संस्थान.—એ સંસ્થાન સોલાપુર જિલ્લાની અગ્નિકોણમાં વીસ મૈલને છેટે સોલાપુર જિલ્લા સાથે જોડાયલુંછે. એની ઉત્તરે, પૂર્વે અને દક્ષિણે નિઝામનું રાજ્ય છે. એની અને કલાદગી જિલ્લાની વચ્ચે ભીમા નદી છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૯૮ ચોરસ મૈલ અને ૮૧,૦૬૮ માણસની વસ્તી છે. એ મૂલક ઝાડ વગરનો અને ઊંચો નીચો છે. એમાં નદીઓ ઘણી છે. ઘણું કરીને એ સંસ્થાનમાં વરસાદ ઠીક આવેછે. મુખ્ય નિકાસ—જુવાર, ડાંગર, શેરડી, ચણા, ઘઉં, અળશી અને કઠોળ. એ સંસ્થાનમાં ઘણા વણકરો રહેછે. પહેલાં એ સંસ્થાનના ઉપરી સતારાના રાજા હતા, પરંતુ હાલમાં ઇંગ્રેજ છે. ત્યાંનો રાજા ભોંસલા કુટુંબનો મરાઠો છે. એ રાજા હાલ નાની વયનો હોવાથી સંસ્થાનનો વહીવટ એક ઇંગ્રેજ અધિકારી ચલાવેછે.

प्रकरण ९ मुं.

कोंकण.

કોંકણ પ્રાંત ઘાટ (સહ્યાદ્રિ) અને દરિયા વચ્ચે જમીનનો સાંકડો કકડો છે. એ ભૂમિમાં ડાંગર ઊગે એવી ફળદ્રૂપ જમીન તથા નાળિએરીની વાડીઓ છે, પરંતુ આખો પ્રાંત લેઈએ તો ખડબચડો અને વિકટ છે. એમાં ખાઈઓ તથા પર્વતોની હાર અને છૂટાં શિખરો ઘણાં છે. એ પ્રાંત ખડબચડો હોવાથી તથા ત્યાંની હવા ભેજવાળી હોવાથી ઝાડ ઘણાં ઊગેછે. થોડો સાગ થાયછે તે ઘણો કીમતી છે. ગૂજરાતની દક્ષિણે સૂરતથી તે પોર્તુગીઝ તાબાના ગોવા પ્રાંતસૂધી કોંકણના

વિભાગની હદ ગયેલીછે. એ વિભાગ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

વિભાગ.	મુખ્ય શહેર.
१. थाणा जिल्हो.	थाणा.
२. जवार संस्थान.	
३. कोलाबा जिल्हो.	अलिबाग.
४. जंजीरा संस्थान.	जंजीरा.
५. रत्नागिरि जिल्हो.	रत्नागिरि.
६. सावंतवाडी संस्थान.	

१. थाणा जिल्हो.—એનું ક્ષેત્રફળ ૪,૦૫૨ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૮,૪૭,૪૨૪ માણસની છે. એના ૧૧ તાલુકા કર્યા છે. એની ઉત્તરે પોર્તુગીઝ તાબાનું દમણ તથા સૂરત જિલ્લો, પૂર્વે નાશક, અહમદનગર, અને પુણા જિલ્લા, દક્ષિણે કોલાબા જિલ્લો, અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે. પૂર્વે અને ઈશાન કોણમાં એની ભૂમિ ઊંચી છે, તેમાં ઝાડો ઘણાં છે અને થોડી જમીન ખેડાએલી છે. કાંઠા સમીપ જમીન નીચી છે અને જ્યાં સમુદ્રનું પાણી ફરી નથી વળતું ત્યાં રસાળ છે. નદીઓ ઊંડી છે, તથા ચોમાસામાં તેમનો વેગ વધારે હોયછે, તોપણ તેઓ ઉપયોગી નથી, કેમકે શિયાળામાં પાણી થોડું હોયછે અને ઊનાળામાં ઘણું ખરૂં સૂકાઈ જાયછે.

મુખ્ય નિકાસ.—ચોખા અને નાગલી. વળી થોડાક ચણા અને અડદ પાકેછે. કાંઠા ઉપર બાગાયત પેદાશ પણ થાયછે, જેમકે શેરડી, કેળાં, પાન, આદું, નાળિએર, વગેરે. કાંઠા ઉપર ઘણાં ગામડાંમાં લોકો પાછલાં પકડવાનો ધંધો કરેછે. આખા જિલ્લામાં દારૂ ગાળવાનાં ઘણાં કારખાનાં છે. એ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર થાણા સાષ્ટિ બેટમાં છે. એ સિવાય આઠ મોટાં શહેરો છે. દરેક શહેરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. એમાંના કલ્યાણ શહેર આગળ હિંદુસ્થાન અને દક્ષિણ ભણી જતી મુંબઈની રેલવે સડકના બે ફાંટા થાયછે. એક ફાંટો થળઘાટે ચઢી નાશક, અલાહાબાદ અને કલકત્તે જાયછે, અને બીજી બોર ઘાટે થઈ પુણા, સોલાપુર અને મદ્રાસ જાયછે. બીજું મોટું શહેર વાંદરા છે તેમાં પાળ ઉપર પૂલ બાંધેલોછે તેથી મુંબઈ બેટ અને સાષ્ટિ બેટ જોડાયલાછે.

२. जवार संस्थान.—એની આસપાસ થાણા જિલ્લો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૫૩૪ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૩૭,૪૦૬ માણસની છે. એના ત્રણ મહાલ કર્યા છે. એ મૂલક જંગલી અને પહાડી છે, પરંતુ ડાંગર, નાગલી, વારી, કઠોળ, ચણા અને તલ

પાકેછે. વળી જંગલની પણ પેદાશ છે. ત્યાંનો રાજા કોળી છે. તે બાળક હોવાથી થાણાનો કલેકટર એની મિલકતનો વહીવટ કરેછે.

૩. **कोलाबा जिल्लो.**—એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૪૮૨ ચોરસ મૈલ તથા ૩,૫૦,૪૦૫ માણસની વસ્તી છે. એના પાંચ તાલુકા કર્યાછે. એની ઉત્તરે મુંબઈ બંદર, થાણા જિલ્લો તથા અંબા નદી છે; પૂર્વે પંત સચીવ સંસ્થાન તથા પુણા અને સતારા જિલ્લા છે; દક્ષિણે રત્નાગિરિ જિલ્લો અને જંજીરા સંસ્થાન છે; અને પશ્ચિમે દરિયો છે. એમાં ડુંગરો ઘણા છે. કેટલાક ડુંગરો બહુજ ઊંચા છે. તેઓ ઘાટને કાટખૂણે પશ્ચિમ તરફ પસરેલા છે અને બીજા એકાંત શિખરો છે. ભરતી આવે એવી ખાડીઓ, જેમકે ઉત્તરે નાગોટણા ખાડી, પશ્ચિમે રોહે અથવા ચૌલ ખાડી અને દક્ષિણે બાંકોટ ખાડી, ત્રીસ ચાળીસ મૈલ સૂધી જિલ્લામાં પસરેલી છે,તેથી ડાંગર તથા સૂકાં માછલાંના વેપારનો ધોરી રસ્તો છે. મુખ્ય ઉદ્યોગ ડાંગર પકવવાનો,તેલ કહાડવાનો,નાળિએરના રેસાનાં દોરડાં વણવાનો,અને મીઠું પકવવાનો છે. કાંઠાપર આવેલાં ગામડાંના માછીઓ જથાબંધ માછલાં ઝાલી પરદેશખાતે ચઢાવેછે. એમાંનો કેટલોક ભાગ મુંબઈ જાયછે, પરંતુ ઘણોખરો ભાગ જૂદા જૂદા ડુંગરોને માર્ગે દેશાવર જાયછે. ચૌલમાં લોકો રેશમ વણવાનો ધંધો કરેછે, તે પોર્તુગીઝ લોકે દાખલ કરેલો કહેવાયછે. ચોમાસાનો મુખ્ય પાક ડાંગર છે; વળી ઊંચા પ્રદેશોમાં નાચણી અને વારી નામે અનાજ ઊગેછે.શિયાળાનો પાક ઓછી કીમતનો છે. એ પાકમાં મુખ્ય ચણા અને તુવર છે. કાંઠાઉપર નાળિએરી અને સોપારીનાં ઝાડની વાડીઓ છે. થોડી શેરડી અને શાકભાજી પણ થાયછે. જિલ્લો નાનો છે માટે તીજોરીનો હિસાબ થાણા જિલ્લાના હિસાબમાં લખાયછે. એમાં ચાર શહેર છે તેમાં દરેકમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વૃધારે માણસની વસ્તી છે.

૪. **जंजीरा संस्थान.**—એ સંસ્થાન મુંબઈ અને રત્નાગિરિની વચ્ચોવચ્ચ કાંઠા ઉપર છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૨૪ ચોરસ મૈલ છે. એની ઉત્તરે અને પૂર્વે કોલાબા જિલ્લો છે તથા દક્ષિણે બાંકોટ પર્વત રત્નાગિરિ જિલ્લાથી એને જૂદો પાડેછે. એમા આશરે ૭૨,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એના ઉપર નવાબ સાહેબનો અમલ છે. તેના તાબામાં કાઠીઆવાડમાં જાફરાવાદ પણ છે. એ નવાબ હબસી દેશ કે આબિસિનિઆનો સીદી છે, અને જંજીરાના કિલ્લામાં રહેછે. વળી કોલાબાના કલેકટરના તાબા હેઠળ આસિસ્ટંટ પોલિટિકલ એજંટ જંજીરામાં રહેછે. મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, નાગલી અને મીઠું. એમાં સાડીઓ પણ વણાયછે.

૫. **रत्नागिरि जिल्लो.**—એનું ક્ષેત્રફળ ૩,૭૮૯ ચોરસ મૈલ તથા ૧૦,૧૯,૧૩૬ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે જંજીરા અને કોલાબા, પૂર્વે સતારા જિલ્લા અને કોલાપુર સંસ્થાન, દક્ષિણે સાવંતવાડી સંસ્થાન અને ગોવા સંસ્થાન અને પશ્ચિમે દરિયો છે. એમાં ડાંગર પુષ્કળ પાકે એવી જમીન નીચાણમાં છે,પરંતુ ઘણી ખરી જમીન વેરાન છે. એમાં ડુંગરો, નદીઓ, અને ખારા પાણીના કુંડ ઘણા હોવાથી દેશ વિકટ

છે. ખેતી ઊપરાંત મુખ્ય ઉદ્યમ માછલાં પકડવાનો અને છો તથા ચૂનો પકવવાનો છે. મુખ્ય ખેતીની પેદાશ ડાંગર, નાગલી કે નાચની, વારી, વહી, નાળિએર, અને સોપારી. એના આઠ તાલુકા કર્યાછે. વિંગોરલા અને હરણઈ બંદર સુદ્ધાં એમાં સાત મોટાં શહેર છે.

૬. **सावंतवाडी संस्थान.**—એ કોંકણની છેક દક્ષિણે છે. એની ઉત્તરે અને પશ્ચિમે રત્નાગિરિ જિલ્લો, પૂર્વે કોલાપુર સંસ્થાન અને બેલગામ જિલ્લો, અને દક્ષિણે ગોવા સંસ્થાન છે. એ સંસ્થાન ભોંસલા કુળના મરાઠા સરદારના તાબામાં છે. અને ઇંગ્રેજ તરફથી સાંવતવાડીમાં પોલિટિકલ એજંટ રહેછે. એમાં ડાંગર, નાગલી, વારી અને નાળિએર થાયછે. વળી હરડાં થાયછે તે લૂગડાં તથા ચામડાં ઉપર રંગ ચઢાવવાના કામમાં આવેછે.

प्रकरण १० मुं.

दक्षिण महाराष्ट्र देश अने उत्तर कानडा.

દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશ એ નામ નવું છે. અસલના મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટક દેશના કેટલાક ભાગો મળીને એ દેશ થયોછે. કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણના મૂલકને કર્ણાટક કહેતા; અને મહારાષ્ટ્ર તથા કર્ણાટક દેશની ભાષાઓ જૂદી છે.

કર્ણાટક દેશમાં પર્વતો અને નહિ ખેડી શકાય એવી જમીન થોડીજ છે. એમાં વિસ્તીર્ણ મેદાનો છે તેમની ભૂમિ કાળી રૂ પાકે એવી છે ને તેમાં ખેતી બહુ સારી થાયછે.

૧. **कलादगी जिल्लो.**—એનું મુખ્ય શહેર कलादगी છે.

ભીમા નદીવડે સોલાપુર અને અકલકોટથી એ જિલ્લો જૂદો પડેલોછે. ભીમા નદી આગળ જતાં નિઝામના રાજ્યમાં કૃષ્ણાને મળેછે. એ જિલ્લાની પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય, દક્ષિણે ધારવાડ જિલ્લો, અને પશ્ચિમે રામદુર્ગ, મુધોળ, જમખિંડી અને જત સંસ્થાનો છે. ભીમા નદી સિવાય કૃષ્ણા, ઘટપ્રભા અને મલપ્રભા એ ત્રણ નદીઓ એ જિલ્લામાં છે. છેલ્લી બે નદીઓનો સંગમ કૃષ્ણાજોડે થાયછે. એ જિલ્લો ઊંચો નીચો છે, અને ખજૂરી સિવાય બીજાં ઝાડ એમાં નથી. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૫,૯૯૫ ચોરસ મૈલ અને ૮,૧૬,૦૩૭ માણસની વસ્તી છે. લોકનો મુખ્ય ઉદ્યોગ ખેતી અને વણવાનો છે. ખેતીની પેદાશમાં જુવાર, ઘઉં, ચણા, રૂ, અને બાજરી

મુખ્ય છે. લોકનો મુખ્ય ખોરાક જુવાર છે. એ જિલ્લામાં કાનડી ભાષા બોલાયછે, પરંતુ ઉત્તરનો તાલુકો ઈંડી છે ત્યાંના લોક તથા બ્રાહ્મણો મરાઠી ભાષા બોલેછે. હિંદુઓની મોટામાં મોટી સંખ્યા લિંગાયતોની છે. એ જિલ્લાના આઠ તાલુકા કર્યા છે તેમાં ૧૧ કસ્બા છે. આગલા મુસલમાની રાજની રાજધાની વિજાપુર એમાંનું એક છે. એ રાજ્યને પાદશાહ ઓરંગજેબે તોડી નાંખ્યું હતું. એ મોટું શહેર હતું; નવ મૈલ ફરતો એનો કોટ છે, અને એમાંનાં કેટલાંક જૂનાં મકાનો આશ્ચર્ય પમાડે એવાં મોટાં અને સુંદર છે. એવી ઈમારતો માત્ર અમદાવાદમાં છે, મુંબઈ ઈલાકાના બીજા કોઈ શહેરમાં નથી. વેપારમાં સૌથી મોટું નગર બાગલકોટ છે.

૨. बेलगाम जिल्हो.—મુખ્ય શહેર बेलगाम છે.

પશ્ચિમમાં કલાદગી પછી એ જિલ્લો છે. એની દક્ષિણે ધારવાડ અને કાનડા જિલ્લા છે. બીજી બાજુએ પરરાજ્ય આવેલાંછે; પશ્ચિમે ગોવા, સાવંતવાડી, અને કોલાપુર; ઉત્તરે મિરજ, સાંગલી અને જત; અને પૂર્વે જમખિંડી, મુધોળ અને રામદુર્ગ સંસ્થાનો છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદીઓ ઉત્તરે કૃષ્ણા, મધ્યમાં ઘટપ્રભા અને દક્ષિણે મલપ્રભા છે. એ જિલ્લાની ઉત્તર અને પૂર્વેનો ભાગ મેદાન છે અને તેની જમીન સુધરેલીછે, પરંતુ દક્ષિણે સહ્યાદ્રિના ડુંગરાથી ઊંચી નીચી-ખંડિત થયેલી છે. એમાંનાં કેટલાંક સ્થળોમાં ઘાડાં જંગલ છે. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૪,૫૮૧ ચોરસ મૈલ અને ૯,૩૮,૭૫૦ માણસની વસ્તી છે. એ જિલ્લામાં મરાઠી અને કાનડી ભાષા બોલાયછે. મરાઠી ભાષા ઘણુંકરીને એ જિલ્લાના પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ભાગમાં અને કાનડી ભાષા ઉત્તર અને પૂર્વમાં બોલાયછે. લોકનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતીનો, કાંતવાનો અને વણવાનો, લાકડાંના અને ધાતુના સામાન બનાવવાનો છે; કુંભાર અને મોચીનો ધંધો પણ ચાલેછે. વળી એ જિલ્લામાં કાપડ અને રેશમનો વેપાર ઠીક ચાલેછે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, રૂ, જુવાર, રાગી, ઘઉં, બાજરી, શેરડી, જવ, અને કઠોળ મુખ્ય છે. થોડો તમાકુ પણ થાયછે. એ જિલ્લાના ૭ તાલુકા કર્યાછે તેઓમાં ૧૬ મોટા કસ્બા છે.

૩. कोलापुर एजन्सि.—એનું મુખ્ય શહેર कोलापुर છે. કોલાપુર સંસ્થાન ત્યાંના મહારાજાની બાલ્યાવસ્થાને લીધે હાલ પોલિટિકલ એજંટના તાબામાં છે. એ મહારાજા દત્તપુત્ર છે. શિવાજીના વંશની વડી શાખાનું રાજ્ય સતારામાં હતું, અને તેના નાના કુંવરની ગાદી કોલાપુરમાં ચાલેછે.

એ સંસ્થાનની ઉત્તરે સતારા જિલ્લો અને વારણા નદી છે; પૂર્વે કૃષ્ણા નદી એની અને સાંગલી તથા મિરજ સંસ્થાનોની વચ્ચે છે; દક્ષિણે અને અગ્નિ કોણમાં બેલગામ જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વત એની અને કોંકણ (સાવંતવાડી

અને રત્નાગિરિ) ની વચ્ચે છે. એ સંસ્થાનનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૩,૧૮૪ ચોરસ મૈલ અને ૮,૦૨,૬૯૧ માણસની વસ્તી છે. એમાંના લગભગ છ લાખ માણસ મરાઠી અને બાકીના કાનડી બોલેછે. એ સંસ્થાનમાં પુષ્કળ વરસાદ આવેછે, અને પંચગંગા અને બીજી નદીઓનાં કાંઠાની જમીન ઘણી રસાળ છે. સર્વ સાધારણ ધાન્ય પાકેછે, તેમાં વિશેષે કરીને જુવાર અને ડાંગર. વળી શેરડી, શાકભાજી અને તમાકુ થાયછે. થોડુંક રૂ, મરચાં, અને કસુંબો થાયછે. સૂતર અને ઊનનો જાડો વણાટ થાયછે. માટીનાં વાસણ અને લુહારકામ બનેછે. થોડુંક લોઢું જડેછે. મહારાજાના તાબામાં ઘણા સરદારો છે તેમાંના વિશાળગઢ,કાગલ, બાવડા, અને ઈચળ કરંજીના સરદારો મુખ્ય છે.

૪. दक्षिण मराठा जागीर.—એના જાગીરદારો અસલ પેશ્વાની આજ્ઞા માનતા, પરંતુ હાલમાં ઈંગ્રેજને ખંડણી આપેછે અને તેમને આધીન છે. ઈંગ્રેજ સરકારની તરફથી કોલાપુરનો પોલિટિકલ એજંટ કામ ચલાવેછે. એ જાગીરો આઠ છે તે નીચે પ્રમાણેઃ—

	વસ્તી.	નિકાસ.
सांगली.	૨૨૩૬૬૩.	આ સર્વે સંસ્થાનોમાં જુવાર, ઘઉં, ચણા અને રૂ પાકેછે. સાંગલી અને કુરૂંદવાડમાં ડાંગર પણ પાકેછે, અને મિરજમાં શેરડી થાયછે. સર્વે સંસ્થાનોમાં વાસણ, દેશી જાડાં કાપડ વગેરે બનેછે અને મિરજમાં સારંગી, તંબુરા વગેરે વાજિંત્રો બનેછે.
जमखिंडी.	૧૦૨૩૪૬.	
मिरज (વડીશાખા)	૮૨૨૦૧.	
मिरज (નાનીશાખા)	૩૫૬૦૧.	
कुरुंदवाड (વડીશાખા)	૩૯૪૨૦.	
कुरुंदवाड. (નાનીશાખા)	૩૦૨૫૧.	
मुधोळ.	૫૮૯૨૧.	
रामदुर्ग.	૩૮૦૩૧.	
	કુલ ૬૧૦૪૩૪	

વળી એ સરદારોનાં ગામ ઇંગ્રેજી મૂલકમાં વીખરાતાં છે. તે ગામોમાં ૧૪,૮૦૦ માણસની વસ્તી છે. સાંગલી, જમખિંડી, મિરજ અને કુરૂંદવાડની જાગીરો પટવર્ધન વંશના બ્રાહ્મણોની છે;મુધોળની જાગીર ભોંસલે ચોરપુરવંશની છે; જાગીરદારને રાજસાહેબ કહેછે; રામદુર્ગની જાગીર ભોરવંશના બ્રાહ્મણની છે. પટવર્ધન વંશના સરદારોનાં ગામો ઘણાંજ વીખરાતાં છે. સાંગલી સંસ્થાનનું મંગળવાડા ગામ પંઢરપુર પાસે ભીમા નદીને કાંઠે છે, અને સાંગલી સંસ્થાનનું બીજું શિરહતી ગામ મુંબઈ ઈલાકાની દક્ષિણ સરહદ ઉપર તુંગભદ્રાને કાંઠે છે. એ સંસ્થાનોમાં વસનારા લોકોમાંના અડધા ઊપરાંત કાનડી ભાષા બોલેછે અને બાકીના મરાઠી બોલેછે.

૫. धारवाड जिल्हो.—મુખ્ય શહેર धारवाड છે.

એ જિલ્લો મુંબઈ ઈલાકાની અગ્નિ કોણમાં છે. એની ઉત્તરે બેલગામ, રામદુર્ગ સંસ્થાન અને કલાદગી જિલ્લો; પૂર્વે રૈચૂર દોઆબ (નિઝામનું) અને મદ્રાસ ઈલાકાનો બલ્લારી જિલ્લો; દક્ષિણે મ્હેસૂર અને પશ્ચિમે કાનડા અને બેલગામ છે. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૪,૫૬૪ ચોરસ મૈલ અને ૯,૮૮,૦૩૭ માણસની વસ્તી છે.

સહ્યાદ્રિ પર્વતની પાસે એ જિલ્લાનો પશ્ચિમ ભાગ ખડબચડો અને પહાડી છે, પરંતુ પૂર્વ તરફની ભૂમિ કાળી સપાટ છે તેમાં માત્ર કોઈ કોઈ ઠેકાણે છૂટો ડુંગર કે ડુંગરોની હાર છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદીઓ ઉત્તરે મલપ્રભા અને દક્ષિણે તુંગભદ્રા છે. તુંગભદ્રા નદી નિઝામના રાજ્ય માંહેલા રૈચૂરની પેલીમર કૃષ્ણા નદીને મળેછે. એ જિલ્લામાં કાનડી ભાષા બોલાયછે. લોકોમાં ઘણા લિંગાયત છે. લોકોનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. ખેતીની પેદાશમાં દેશી અને પરદેશી કપાસ, જુવાર, અને જૂદી જૂદી જાતનું તેલ મુખ્ય છે. એ જિલ્લાના ૧૧ તાલુકા કર્યા છે તેઓમાં ૧૬ મોટા કસ્બા છે. સર્વથી ચઢીઆતું શહેર હુબલી સૂતરાઉ અને ઊનના કાપડને માટે પ્રખ્યાત છે.

૬. सावनूर जागीर.—એ ધારવાડ જિલ્લાની પૂર્વે છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૬૬ ચોરસમૈલ અને ૧૭,૧૮૭ માણસની વસ્તી છે. એ સંસ્થાન પઠાણ વંશના મુસલમાન નવાબનું છે, અને પહેલાં પેશ્વાના હાથ નીચે હતું. હાલનો નવાબ બાળક હોવાથી ઇંગ્રેજ તરફથી ધારવાડનો કલેકટર એ સંસ્થાન ઉપર દેખરેખ રાખેછે. મુખ્ય નિકાસ રૂ, જુવાર, ડાંગર, કળથી, મગ, નાળિએર, દીવેલી, તુવર, પાન, અને શેરડી છે.

૭. उत्तर कानडा.—મદ્રાસ સરકારે ઉત્તર કાનડા દેશ મુંબઈ સરકારને સને ૧૮૬૧ માં સોંપ્યો.

એનું ક્ષેત્રફળ ૪,૨૩૫ ચોરસ મૈલ અને ૩,૯૮,૪૦૬ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે બેલગામ, પૂર્વે ધારવાડ અને મ્હૈસૂરનું રાજ્ય, દક્ષિણે મ્હૈસૂર અને મદ્રાસ ઈલાકો, અને પશ્ચિમે અરબીસમુદ્ર તથા પોર્તુગીઝ તાબાનું ગોવા સંસ્થાન છે. ઘાટની નીચલી ભૂમિ અને ઘાટની ઊપલી ભૂમિ એવા એ જિલ્લાના બે ભાગ છે. સહ્યાદ્રિ પર્વત છેક ઉત્તર ભાગ કરતાં કાનડામાં દરિયાની વધારે પાસે છે તેથી તેની તળેટી અને દરિયા વચ્ચે પાંચથી પંદર મૈલ પહોળાઈ છે. ઉત્તર કાનડામાં ઘાટની ઉપર અને હેઠળ જંગલો છે. એમાં સર્વ મળી નવ નદીઓ છે. તેમાંની તુંગભદ્રાને મળનારી વરધા તથા શેરવતી મુખ્ય છે. ગેરસોપાની પાસે શેરવતી ઘાટ ઉપરથી નીચા પ્રદેશમાં ધોધ પડેછે. એમાંનો સૌથી ઊંચામાં ઊંચો ધોધ ૮૯૦ ફુટ છે. અહિંના લોકની ભાષા કાનડી છે, પરંતુ મરાઠી અને કાનડીની મિશ્રિત મરાઠી અને કોંકણી ઘણું કરીને કાંઠા ઉપર વસનારા લોક બોલેછે. લોકનો

મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે, અને મુખ્ય ખોરાક ચોખા છે. રાગી, અને શેરડી પણ પાકેછે. બાગાયત પેદાશમાં નાળિએર, સોપારી, એળચી, અને મરી છે તે દેશમાં ખપેછે અને પરદેશખાતે મોકલવામાં આવેછે.

હાલમાં એ દેશના ૮ તાલુકા અને ૩ મહાલ કર્યાછે તેમાં ૬ મોટા કસ્બા છે. એમાંના कारवाड, कुंपटा અને होनावर મોટાં બંદરો છે. મુંબઈ તથા કરાંચીની પેઠે ચોમાસામાં વહાણોનું રક્ષણ થઈ શકે એવું ત્રીજું બંદર માત્ર કારવાડ છે.

